

International Journal of Kurdish Studies

ISSN:2149-2751

New Forms and Functions of Subordinate Clause in Kurdish
Hewa Salam Khalid & Atta Mostafa Hamamorad

Soykırım Sürecinde Kürt Alevileri Üzerinde Uygulanan Dinsizlik Politikası
Irreligiousness Policy Applied in the Process of Genocide on Kurdish Alevis
Gözde Yılmaz

**Are novels written by Kurdish novelists in Arabic, Persian and Turkish
considered Kurdish products in terms of content?**
Ali Chooqee Eedo

Hoybun Örgütü: Kürt Milliyetçiliğinde Yeni Bir Evre
Hoybun Organization: A new era in Kurdish Nationalism
Selin M. Bölme

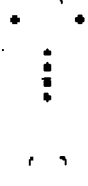
Di Kilamên Evdalê Zeynikê de "hezkirina jîyanê û daxwaza mirinê"
Joy of Life and Death Wish in Evdal Zeynike's Songs
Hasan Karacan & Rasim Başar

**Berawirdkirina çîroka Hedlîlik Bedlîlik a bi Kurdî bi Gur û Heft
Karikan a Birayên Grimm re**
*The Comparison of Bedlîlik and Hedlîlik of Kurdish and The Wolf and The
Seven Young Kids of Grimm Brothers*
Hayreddin Kızıl & Veysel Tanrikulu

Berawirdiya destana Memê Alan û Mem û Zîna Ehmedê Xanî
The comparison of Memê Alan epepee and Mem û Zîn of Ehmedê Xanî
Remziye Aslan

Zazaki ile Kurmanci Lehçelerinin Fonetik Yönünden Karşılaştırılması
Phonetic Comparison of the Kurmanci and Zazaki Dialects
Hasan Karacan & Bülent Kaya

ISSUE 1 / 2 2015

IJOKS

ISSN:2149-2751

International Journal of Kurdish Studies

Editor-in-Chief

Asst. Prof. Dr. Hasan Karacan

Assistant Editors

Inst. Ali Korkut

Language Editors:

Inst. Ali Korkut

Inst. M. Şerif Azarkan

About

- International Journal of Kurdish Studies (IJOKS) is a peer-reviewed international journal published biannually, in January and July, which accepts papers written in Turkish, Kurdish, English or Russian languages.
- Opinions by the authors of articles in the journal are solely those of the author, and do not necessarily reflect those of the journal, its editor, assistant editors, or advisory board.
- Articles published by the journal may not be reproduced totally or in part without the express written permission of the publisher.
- All papers in PDF format can be retrieved on our web site: <http://www.ijoks.com/>

Abstracting & Indexing

Turkish
JournalPark
ACADEMIC

R
Academic
Resource
Index
ResearchBib

OAJI
.net
Open Academic
Journals Index

© All rights reserved.

ADVISORY BOARD

- Prof. Dr. Hasan ÇİFTÇİ (Muş Alparslan University/Turkey)
Prof. Dr. Kadri YILDIRIM (Mardin Artuklu University/Turkey)
Prof. Dr. Hasan TANRIVERDİ (Dicle University/Turkey)
Prof. Dr. Sabri EYİGÜN (Dicle University/Turkey)
Prof. Dr. Abdurrahman ACAR (Dicle University/Turkey)
Prof. Dr. İlhan KAYA (Yıldız Technical University/Turkey)
Prof. Dr. Mesut ERGİN (Dicle University/Turkey)
Prof. Dr. Azamat AKBAROV Intern. Burch University/Bosnia and Herzegovina)
Assoc. Prof. Dr. Yahya SUZAN (Dicle University/Turkey)
Assoc. Prof. Dr. Giovanni BORRIELLO (Roma Tre University/Italy)
Assoc. Prof. Dr. Vecihi SÖNMEZ (Yüzüncü Yıl University/Turkey)
Asst. Prof. Dr. Muhammet ÖZDEMİR (Katip Celebi University/Turkey)
Asst. Prof. Dr. Ercüment YILDIRIM (Sutcu Imam University/Turkey)
Asst. Prof. Dr. Süleyman BAŞARAN (Dicle University/Turkey)
Asst. Prof. Dr. Hayrettin KIZIL (Dicle University/Turkey)
Asst. Prof. Dr. Serkan TÜRKOĞLU (Artvin Coruh University/Turkey)
Asst. Prof. Dr. Ufuk BİRCAN (Dicle University/Turkey)
Asst. Prof. Dr. Hasan KARACAN (Dicle University/Turkey)
Asst. Prof. Dr. Hacı ÖNEN (Dicle University/Turkey)
Asst. Prof. Dr. Abdulhadi TİMURTAŞ (Yüzüncü Yıl University/Turkey)
Asst. Prof. Dr. Berat AÇIL (İstanbul Şehir University/Turkey)
Asst. Prof. Dr. Mehmet İLİ (Çankırı Karatekin University/Turkey)
Asst. Prof. Dr. Zahir ERTEKİN (Bingöl University/Turkey)
Dr. Christian SINCLAIR (University of Arizona / USA)
Assoc. Prof. Dr. Eva DURAN (University of Roehampton / UK)
Dr. Mehmet YANMIŞ (Dicle University / Turkey)

EDITORIAL

With the second issue of 2015 year we are together with you. However, we late in publishing this issue, because of the web page desing and modification of IJOKS. Our journal was transferred to Dergipark. We have applied for different indexes which are ULAKBİM, EbscoHost, Research Bible and OAJI. In addition we have undergone modification in terms of article templace, website interface and journal page layout. We are trying to present you a more professional journal. We apologize for the delay.

The contents in this number of our journal are as follows: First, there is a study under the title of “New Forms and Functions of Subordinate Clause in Kurdish ” by *Hewa Salam Khalid* and *Atta Mostafa Hamamorad*. Second, there is a study under the title of “Are novels written by Kurdish novelists in Arabic, Persian and Turkish considered Kurdish products in terms of content? ” by *Ali Chooqee Eedo*. Third, there is a study under the title of “Hoybun Örgütü: Kürt Milliyetçiliğinde Yeni Bir Evre (Hoybun Organization: A new era in Kurdish Nationalism)” by *Selin M. Bölme*. Fourth, there is a study under the title of “Dikilamên Evdalê Zeynikê de “hezkirina jîyanê û daxwaza mirinê” (Joy of Life and Death Wish in Evdal Zeynike’s Songs)” by *Hasan Karacan* and *Rasim Başar*.

Fifth, there is a study under the title of “Berawirdkirina çîroka Hedlîlik Bedlîlik a bi Kurdî bi Gur û Heft Karikan a Birayên Grimm re (*The Comparison of Bedlîlik and Hedlîlik of Kurdish and The Wolf and The Seven Young Kids of Grimm Brothers*) by *Hayreddin Kızıl* and *Veysel Tanrıku*. Sixth is a paper by *Remziye Aslan* who focuses on “Berawirdiya destana Memê Alan û Mem û Zîna Ehmedê Xanî (The comparison of Memê Alan epopee and Mem û Zîn of Ehmedê Xanî). And the last paper by *Hasan Karacan* and *Bülent Kaya* presents “Zazaki ile Kurmanci Lehçelerinin Fonetik Yönünden Karşılaştırılması (Phonetical Comparison of The Dialects of Kurmanci and Zazaki).

We hope that the Issues of our journal shall contribute to the field of Kurdish Studies. We thank to the journal employees, authors, reviewers and all the others who have contributed to the preparation process of this issue.

Hope to meet you in next issues...

Editor-in-Chief
Hasan KARACAN

CONTENTS

	<i>Page</i>
New Forms and Functions of Subordinate Clause in Kurdish <i>Hewa Salam Khalid & Atta Mostafa Hamamorad</i>	1
Are novels written by Kurdish novelists in Arabic, Persian and Turkish considered Kurdish products in terms of content? <i>Ali Chooqee Eedo</i>	15
Hoybun Örgütü: Kürt Milliyetçiliğinde Yeni Bir Evre <i>Hoybun Organization: A new era in Kurdish Nationalism</i> <i>Selin M. Bölme</i>	22
Di Kilamên Evdalê Zeynikê de “hezkirina jîyanê û daxwaza mirinê” <i>Joy of Life and Death Wish in Evdal Zeynike’s Songs</i> <i>Hasan Karacan & Rasim Başar</i>	43
Berawirdkirina çîroka Hedlîlik Bedlîlik a bi Kurdî bi Gur û Heft Karikan a Birayên Grimm re <i>The Comparison of Bedlîlik and Hedlîlik of Kurdish and The Wolf and The Seven Young Kids of Grimm Brothers</i> <i>Hayreddin Kızıl & Veysel Tanrikulu</i>	57
Berawirdiya destana Memê Alan û Mem û Zîna Ehmedê Xanî <i>The comparison of Memê Alan epopee and Mem û Zîn of Ehmedê Xanî</i> <i>Remziye Aslan</i>	73
Zazaki ile Kurmanci Lehçelerinin Fonetik Yönünden Karşılaştırılması <i>Phonetic Comparison of the Kurmanci and Zazaki Dialects</i>	89

New Forms and Functions of Subordinate Clause in Kurdish

Kürtçede yan cümleciklerin yeni biçim ve işlevleri

Hewa Salam Khalid¹, Atta Mostafa Hamamorad²

Abstract

Kurdish is an agglutinative language, so that subject and object might appear as a dependent morpheme, and sometimes they would become a zero morpheme and disappear in sentence, but still they have obvious meaning. Kurdish speaker can distinguish between the meanings of sentences that consist in same word, but have different gist, because of rhythm. However, it becomes more challenging in writing and grammatical analyzes. Moreover, this complexity is advance more in complex sentences, which is concentrated on in this article. There are various classifications for Kurdish subordinate clause in terms of semantic. They highlighted the meaning of sentences. So that the categorizations are different with each other, and each linguist shows its opinion due to the fact that meaning is tricky itself, and would change easily with context. To be more accurate, in this study, Kurdish subordinate clause will be classified in terms of syntax, which is static.

Keywords: Kurdish grammar, lexical clauses, simple sentence, compound sentence, complex sentence

Kurte

Kurdî zmanêkî lkawye, leber ewe bker w berkar lewaneye wek morfîmî yarîdeder le rîsteda derbkewn, tenanet hendêkcar debne morfîmî sîfr w dernakewn, legel eweşda hestyan pê dekrêt le ruî manawe. Qsekerî Kurd detwanêt cyawazî bkat le nêwan manaî ew rstaney ke le heman wşê pêk hatwn w watay cyawazyan heye, be hoy awazî qsekirdnewe. Herçende em cyakrdneweye kemêk grantr debêt le kafî nusîn w şîkrdnewey rêzmanî. Tenanet em alozye zyatrîş debêt lê rstey alozda, ke lem lêkolîneweyeda tîşkî xrawete ser. Dabeşîrdnî corawcorman heye le rwangey sîmantîkyewe bo larista le zmanî Kurdî da, ke grngyan be watay rîste dawê. Le encamda polênkrdnekan cyawazn la yektir w her zmanewanêk ray xoy le barewe derbrîwe. Çünke xoy le xoyda mana negor nye w zor be asanî gorankarî beser dêt le jîngeî axawtn. Lem lêkolîneweye da larista polên krawe be gwêrey erke rêzmaneykey, ke em dabeşîrdne deşê wrdtir w negortir bêt.

Peyvên Serekê: Rêzmanî Kurdî, amrazekanî bestnewe, rîstaî sade, rîstaî lêkdraw, rîstaî aloz.

Recommended citation:

Khalid, H. S. & Hamamorad, A. M. (2015). New Forms and Functions of Subordinate Clause in Kurdish. *International Journal of Kurdish Studies* 1 (2), pp.1 – 14.

¹ Corresponding Author: Koya University Kurdish Department – Kurdistan Region of Iraq
E-mail: hewa.salam@koyauniversity.org

² Halabja University English Department — Kurdistan Region, E-mail: atta.hawrami82@gmail.com

INTRODUCTION

Studies of Kurdish language are generally focused on language family, Kurdish dialects, language policy and so on. There is not enough works in the field of Kurdish grammar, in particular in English language. It might be because Kurdish is not standardized and each dialect works in its own.

Due of the fact that Kurdish is an agglutinative language, considerate the construction of Kurdish sentence would be challenging for speakers of some other languages, for example English speakers. This is because both subject and object might be agglutinated and appear as a dependent morpheme, and in some cases the dependent morpheme will not appear. So that, there can be only one word that have proper meaning and work as a complete sentence because of its zero morpheme. Zero morpheme is a hidden morpheme that is not appeared, but still have a role and meaning in a sentence. In contrast, English sentences need to have independent subject, object and verb. Furthermore, compound and complex sentences also need to be analyzed and categorized by considering other parts of sentence such as lexical clauses.

Likewise other languages, there are two kinds of categorizations of Kurdish sentences. The first one, which are the traditional works, classifies Kurdish sentences in terms of meaning. For example, Declarative, Interrogative, Imperative and Exclamatory sentences, which sometimes might be problematic, because meaning would be tricky and it would change depending on the context. The second one concentrates more on the structure of sentence, such as simple sentence, compound sentence and complex sentence. Then, there would be cohesive understanding due to the fact that structure is more obvious and concrete than meaning; however, meaning also needs to be taken into account. These analytical types are seen in categorizing subordinate clause as well. Those who classify subordinate clauses in terms of meaning have dissimilar classifications. For example the classification of *Zare Yusupova* is different with the classification of *Nuri Ali Amin*, and they are different from the classification of *Kurdistan Mukriani*, and so on (Yusupova, 2005; Amin, 1960; Mukryani, 2004). The question is “Could subordinate clauses be classified in terms of grammar?” and “How accurate is it?”

The study presents a qualitative analysis of subordinate clause in Kurdish language ‘Central Kurmanji dialect – Sorani’. To have deeper understanding, the examples are defined, translated, and compared to English grammar. Also the changes, in particular morphosyntax changes, are presented within smart arts. Types of subordinate clause are classified in terms of grammatical structure, and they were compared with types that categorized in terms of meaning.

In general, excluding introduction and conclusion, the study consists of two main parts; the first part is sentence in Kurdish language. In this part, various descriptions for sentences are analyzed, and Kurdish sentences is compared with sentences in English. Then, forms of Kurdish sentences are classified in terms of meaning and structure. Also, types of lexical clause are presented. The second part focuses on the classification of Kurdish subordinate clause in terms of grammatical structure.

1. Sentence in Kurdish language

Generally, there are various definitions for a sentence, and each comes from a special point of view, or it is defined according to a particular language. For example sentence is defined as ‘a set of words that is complete in itself, typically containing a subject and predicate, conveying a statement, question, exclamation, or command, and consisting of a main clause and sometimes one or more subordinate clauses’ (Oxford Dictionary, 2015). This definition is totally acceptable for English language, but it might not be appropriate for some other languages that difference with English, for example Kurdish language. This is because the structure of Kurdish language is grammatically different from English language. So, one needs to look for Kurdish linguistic definitions for sentence to understand more about it in Kurdish. There are fundamental differences between the two languages, for example; standard word order in Kurdish is SOV, while English standard word order is SVO (Bybee, 2002, p. 4). Also, Kurdish language is an agglutinative language, which means that Kurdish sentence may consist of only one word, whereas the definition of sentence in English language confirm that it is a combination of ‘a set of words’ as mentioned above. To be more obvious, take these Kurdish sentences and their meanings in English as examples:

- هات. /ha:t/ means: He/She came.
- رۆیشت. /rɔɪʃt/ means: He/She went.

In Kurdish sentences, subject has not appeared as an independent morpheme, however, Kurdish speaker still sense the meaning of hidden morpheme. Regarding English sentences, they have an independent subject.

To cover Kurdish sentences within a definition, Kurdish linguists suggest various definitions for sentence. Some of these definitions looked at Kurdish sentence semantically, for example sentence is defined by *Tofiq Wahbi* as ‘set of words that have complete meaning’ (Mukiryani, 2002, p. 8). Also, *Nuri Ali Hama-Amin* says; ‘when we are speaking or writing, some morphemes will be used, they have proper meaning, and there will be a verb’ (Amin, 1960, p. 37). Both Kurdish definitions almost express similar idea and they might have gotten benefit from the English definitions or the definition for sentence in other languages. Moreover, they have concentrated on meaning of sentence, so they would not be wildly accurate due to the fact that meaning is very tricky, and it often depends on context. On the other hand, there are grammatical definitions for a Kurdish sentence. *Muhamad Maruf Fattah's* view can be taken as an example, who argued that; ‘sentence is the biggest item in syntax that is independent in terms of construction’ (Fattah, 1990, p. 98). It is believed that this definition is more appropriate for Kurdish sentences, it encompasses all types, and it brings back sentence into syntax.

Regarding the types of sentences, similar with other languages, there are two kinds of classifications for Kurdish sentence. On one hand, sentences are classified in terms of

meaning (Mukiryani, 2002; Kakil, 1995) that they generally are categorized in four functional parts, which are:

1. Declarative sentence:

- بەرد لە جێی خۆی سەنگینه.
- /Bard/ /l/ /dʒei/ /hā`ɔi/ /səndʒi:n/. (Stone is heavy in its place.³)

2. Interrogative sentence:

- نایا بەرد لە جێی خۆی سەنگینتره؟
- /a:ɪr/ /Bard/ /l/ /dʒei/ /hā`ɔi/ /səndʒi:ntr/? (Is stone heavier in its place?)

3. Imperative sentence:

- ئەم کاره بکە.
- /əm/ /ka:r/ /bk/. (Do this work.)

4. Exclamatory sentence

- واو! کوردستان زۆر جوانه.
- /wa:w/ /Kwrdstən/ /zoor/ /dʒwəɳ/. (Wow! Kurdistan is very beautiful.)

Also, it might be important to say that the harmony of the speaker has a great role in changing meaning of Kurdish sentence. One would not need any extra morpheme to change the meaning of a sentence. The bottom sentences, can be changed just by harmony without any grammatical change, however, it is recommended to use the keys in formal places.

- کوردستان ولاتیکی خوشه. (فهرمی و ناههرمی)
/Kwrdsta:n/ /wlətəki/ /hā`ooʃ/. (Formal and informal).

(Kurdistan is a beautiful country.)

- کوردستان ولاتیکی خوشه! (ناههرمی)
/Kwrdsta:n/ /wlətəki/ /hā`ooʃ/. (Informal).

(Kurdistan is a beautiful country!)

- واو! کوردستان ولاتیکی خوشه. (فهرمی)
/wa:w/ /Kwrdsta:n/ /wlətəki/ /hā`ooʃ/. (Informal).

(Wow! Kurdistan is a beautiful country.)

- کوردستان ولاتیکی خوشه؟ (ناههرمی)
/Kwrdsta:n/ /wlətəki/ /hā`ooʃ/? (Informal).

(Is Kurdistan a beautiful country?)

- نایا کوردستان ولاتیکی خوشه؟
/a:ɪr/ /Kwrdsta:n/ /wlətəki/ /hā`ooʃ/? (Informal).

³ Kurdish gnomonic, which means human is more respected in its country of origin than diaspora.

(Bread is for baker, meat is for butcher⁴.)

3. Complex sentence: 'It is joining two sentences that are different in syntax, one of them is the main sentence, and another one is dependent, relative clauses are making the relationship between both sentences' (A.Omer, 2008). Complex sentences consist of two main parts, which are:

A. Independent clause:

An independent clause expresses a complete thought. It can be used alone, and there is not any relative clause in front of it (A.Ibrahim, 1980) (Amin N. A., 1960) (Fattah, 1990) (Kakil, 1995) (Mukryani, 2004) (R.Barznji, 2004), for instance;

- سەرکەوتو دەبیت، نەگەر خۆت ماندو بکەیت.
/sərkəwtw/ /dəbi:t/, /ədʒər/ /Hā'ot/ /ma:ndw/ /bkai:t/.
(You will succeed, if you work hard.)

- ئەو کۆترە، کە فەری، جوان بوو.
/əw/ /kotrə/, /kə/ /fri:/, /dʒwa:n/ /bw/.
(That pigeon, that flew away, was beautiful.)

B. Dependent (subordinate) clause:

It is also a part of complex sentence. Although, it has the main parts of sentence such as subject and verb, it cannot be complete and independent without the main clause. It is linked with the independent clause grammatically and semantically (R.Barznji, 2004). Dependent clause always plays a role in the main clause such as 'subject, object... etc'. The grammatical forms and functions of subordinate clause will be clarified in the next section.

- مانگیکە نەمبینیوه، بۆیه دلگرا نەم.
/ma:ndʒekΛ/ /nΛmbi:ni:wə/, /boeə/ /dlɔʒrɑ:nm/.
(I have not seen him/her for a month, which is why I am sad.)

- دیاره، کە ئەو خۆشی دەوێت.
/d eərΛ/, /kΛ/ /əw/ /hā'ofi:/ /dəwet/.
(It is obvious, he/she loves her/him.)

Subordinating conjunctions, which are part of subordinate clause, will be explained along with other lexical clauses below.

There are three types of lexical clauses:

1. Connector

In Kurdish language, there are some connectors that are used in simple sentences to make a connection between two words within a sentence, (A.Ibrahim, 1980, p. 28). The connector does not have independent meaning (Shwani, 2003, p. 52). For example;

⁴Kurdish gnomic, which basically means that everyone should do its work only.

- من دەرۆم بێ هەولنیر.

- /mn/ /dɑrom//bo/ /Hawler/.

(I will go to Erbil.)

- من بە چاوی خۆم بینیم.

- /mn/ /bɑ/ /tʃɑ:wi:/ /hɑ`om//bi:ni:m/.

(I saw it by my eyes.)

2. Conjunction

Conjunctions join two sentences or more, which they have different aims, both joint sentences remain independent. This is because conjunctions are not a part of the sentences (Shwani, 2003, p. 54), for example ‘/w/ (and), /endʒə/ (after that), /bələm/ (but)...etc.’

- نازاد هات و نەوزاد رویشت.

/ɑ:zɑ:d/ /hɑ:t/ /w/ /nɑwzɑ:d/ /roeft/.

(Azad came and Nawzad went.)

3. Subordinating conjunctions

It is an article that makes a connection between independent and dependent clause. In Kurdish and most other languages, it becomes a part of the dependent clause (R.Barznji, 2004; Shwani, 2003). Also, it might not appear sometimes, in this case a comma or semicolon would be used.

- راویژ، که زۆری خویند، سەرکەوت.

- /ra:wez/, /kɑ/ /zori:/ /hɑ`wend/, /sarkawt/.

(Rawezh succeeded because he studied hard.)

- شەو تاریک بوو، خۆی کرد بە ژوردا.

- /ʃaw/ /tɑ:ri:k/ /bw/ /hɑ`oe/ /krd/ /bɑ/ /ʒwrdɑ:/.

(It was a dark night, he/she came in.)

2. Categorizing Kurdish subordinate clause in terms of grammatical structure

Generally, there are more than one classification for subordinate clauses in Kurdish. The traditional one has classified Kurdish subordinate clauses semantically. This has resulted partial disagreement among linguists because there are various understanding regarding each sentence. For example, the classification of *Nuri A. Amin*, who classify subordinate clause into three parts ‘noun part, adjective part, adverb part’, is different from *Kurdistan Mukriani*, who classify it into ten parts, and both of them are different with *Zare Yusupova* (Amin, 1960, p. 51; Mukriani, 2004, pp. 77-88; Yusupova, 2005). To be more accurate, the modern linguists have relied on the syntactical classification, however; some of the semantic spheres are still seen due to the fact that a sentence is also a part of semantics as well (R.Barznji, 2004, p. 65).

In the syntactical classification, subordinate clause has a grammatical role similar to other parts of sentence. There are types of subordinate clauses in Kurdish and their syntactic role:

1. Subjective subordinate clause

Kurdish is an SOV language, which basically means that the order of Kurdish words in sentence is 'subject + object + verb', for example;

- ئازاد نامه دهنوسیت.

- /a:zəd/ /nəmΛ/ /dənwset/.

(Azad is writing a letter.)

However, the noun phrases might disappear, but still clear in terms of meaning because, as been said earlier, Kurdish is an agglutinative language. For example;

- نامه دهنوسیت.

- /nəmΛ/ /dənwset/.

(He/She is writing letter.)

In this sentence agglutinate pronoun has same meaning with subject, so the subject is not appeared. Even, sometimes the agglutinate pronoun is zero morpheme such as;

- رۆیشت.

- /roeft/.

(He/She went.)

As it generally known, a complex sentence consists of a simple independent sentence and a dependent sentence. As previously showed, the simple independent sentence may consist of only a verb. In the previous example, Kurdish speaker knows that the subject is 'he/she'⁵. This case is called zero morpheme.

When, subject is zero morpheme, the subordinate clause would take its role, which is called subjective clause. The subjective clause may take its place after the main clause or it cuts the main clause. This type of the clauses are joint by /-ka/ (Yusupova, 2005, p. 201); for example:

- دیاره، که هیجت دهستنه کهوتوه.

/d eərΛ/, /kΛ/ /hi:tft/ /dəstnəkəwtwə/.

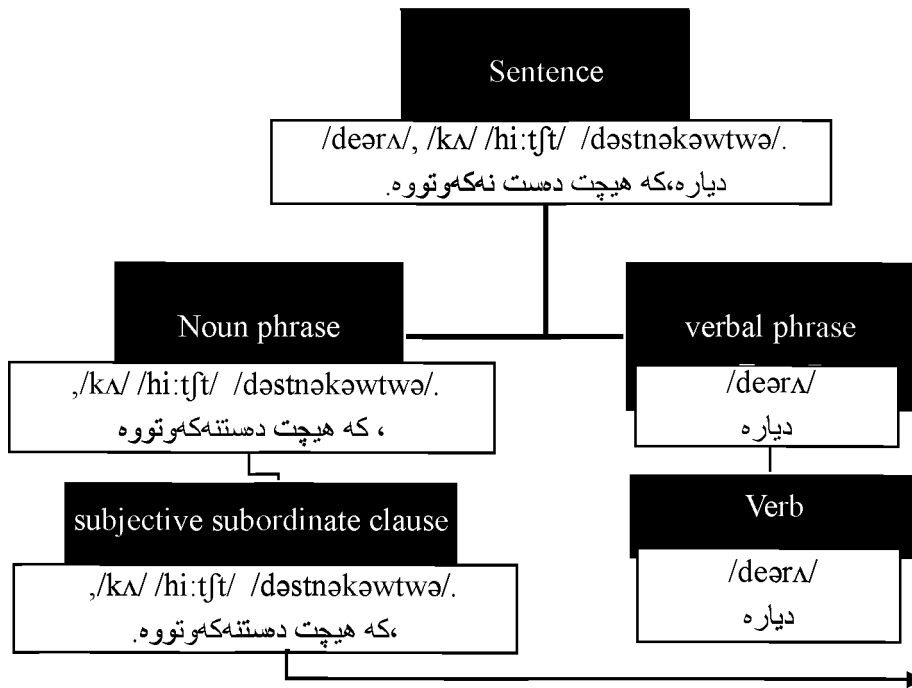
(It is obvious, which you have not got anything.)

Sentence = noun phrase + verbal phrase

Noun phrase = subjective subordinate clause

Verbal phrase = verb

⁵ In Central Kurdish dialect, there is not gender differences for pronouns, both (she/he) means / Λw/.

This smart art shows how the changes are made in Kurdish subjective subordinate clause.

In such cases, the grammatical order of Kurdish language would change. In the above example the order is (VSO).

2. Objective subordinate clause

It is clear that objective will appear with transitive verb, for example;

- شیرین نامه دهنوئیت.

- /ʃiri:n/ /nəmə/ /dənwset/.

(Shirin is writing a letter.)

Objective also might not appear as an independent word, and it becomes an agglutinate pronoun. Likewise subject, there would be a zero morpheme object. However, object still shows itself in meaning, such as;

- نهو پارەگهه دهوئیت.

/nəw/ /pəɾəkəi:/ /dəwet/. 'Regular sentence with independent subject and object'

- دهههوئیت.

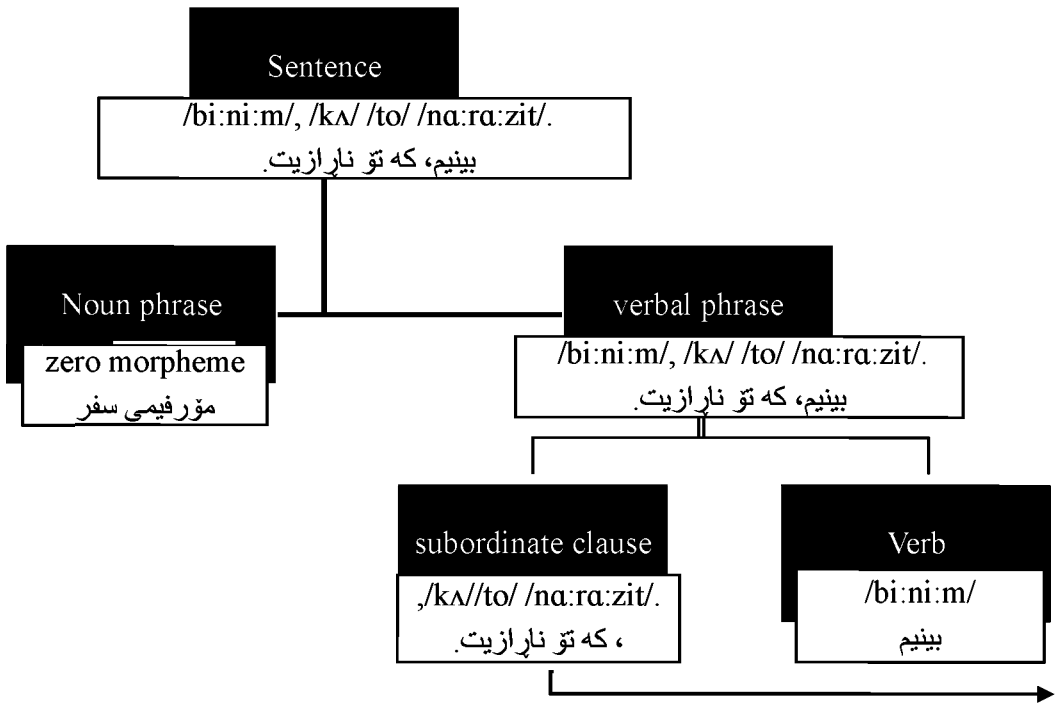
/dəewet/. 'Sentence with agglutinate pronoun'

(He/She wants the money.)

In complex sentence, object might appear as a dependent clause, and the subordinate clause fill the place of object. This is because the main object would become a zero morpheme. (R.Barznji, 2004). In this case, the subordinate clause has the same role as object, and it always comes after the main clause, such as;

- بینیم، که تو نارازیت.

- /bi:ni:m/, /kʌ/to/ /na:ra:zit/.
- (I saw that you were disagree.)
- Sentence = noun phrase + verbal phrase
- Noun phrase = zero
- Verbal phrase = objective clause + verb

This smart art shows how the changes are made in Kurdish objective subordinate clause.

3. Indirect objective subordinate clause;

Indirect object is to make the meaning of the sentence clearer, and has its syntactical role, for example;

- من دهچم بۆ ههولێر.

/mn/ /dʌtʃm/ /bo/ /hʌwler/.

(I will go to Erbil.)

In complex sentence, indirect object would become a full subordinate clause, but has same role with the hidden indirect object in the main clause. *Kurdistan Mukriani* stated that ‘in those complex sentences that main object appears without indirect object, the subordinate clause would take indirect object role, (Mukryani, 2004, p. 15).

Indirect objective clause will come after the main sentence, and there would not be a subordinating conjunction. For example;

- نازاد نهوزادی ناردهبوو، که بگهڕێمهوه.

- /a:za:d/ /nʌwza:di:/ /na:rdʌw/, /kʌ/ /bgʌremwʌ/.

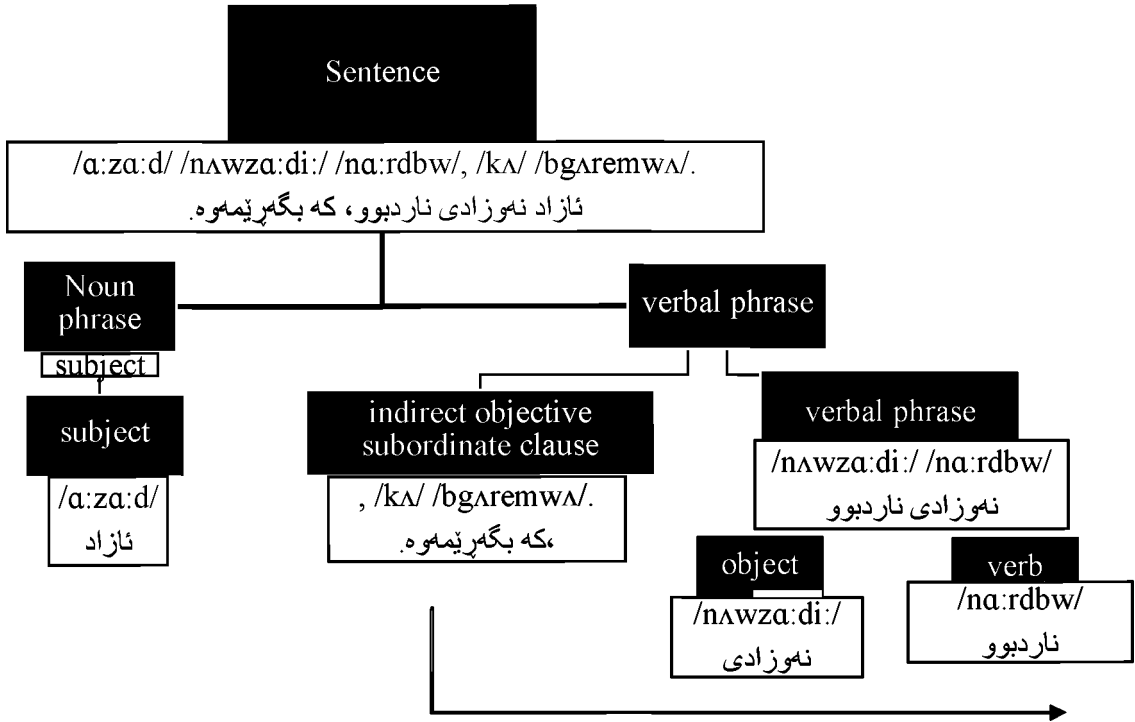
(Azad had sent Nawzad, in order for return me.)

Sentence = noun clause + verbal clause

Noun clause = subject

Verbal clause = object + verb + indirect objective subordinate clause

This smart art shows that how the changes are made in Kurdish indirect objective subordinate clause.

4. Determinative subordinate clause

Determiner is a grammatical tool to define a word, phrase or sentence. Also, there should be a word or phrase which has been clarified by the determiner. It is a semantic connection in general, for example;

- /kotreki:/ /dʒwɑ:n/ (A beautiful pigeon) - کۆترێکی جوان
- /da:reki:/ /bʌrz/ (A tall tree) - دارێکی بەرز
- /wla:teki:/ /gʌfʌsʌndw/ (A developed country) - وڵاتیکی گەشەسەندوو.

In complex sentences, sometimes subordinate clause takes determinative role, and it will define a word in the main sentence. So, this subordinate clause is called determinative subordinate clause (H.Rasul, 2005; Mukiryani, 2002). It takes the

grammatical role of the defined noun in the main clause. There are some forms of determinative subordinate clauses;

A. *Determinative subordinate clause that define subject*

There is a subject in the main clause, and it will be more defined, and it will become clearer by a subordinate clause, for example;

- مه‌زن، که هه‌فاتیکی من بوو، کۆچی دوایی کرد.
 - /mΛzn/ /kΛ/ /hΛvɑ:leki:/ /dlsozi:/ /mn/ /bw/, /kotʃi:/ /dwa:ei/ /krd/.
 (Mazn, who was one of my best friends, passed away.)

B. *Determinative subordinate clause that defines object*

- نه‌و منداتیکی هینا، که زۆر روخۆش بوو.
 - /nɔw/ /mnda:leki:/ /hen a:/, /kΛ/ /zor/ /rw/ /hā'of/ /bw/.
 (He brought the child who was very lovely.)
- دارنیک بروینه، که کریمی نه‌بیت.
 - /da:rek/ /brwenΛ/, /kΛ/ /krme/ /nΛbet/.
 (Grow a tree that is not affected by worm⁶.)

In both sentences (/mnda:leki:/ and /da:rek/) are object, and they were made clearer by the subordinate clauses.

C. *Determinative subordinate clause that defines indirect object*

- ریبوار له شار، که ژینگه یاک نییه، بیزاره.
 - /rebwa:r/ /lΛ/ /ʃɑ:r/, /kΛ/ /zi:ngΛi:/ /pɑ:k/ /neə/, /beza.rΛ/.
 (Rebwar is bored with city where the weather is polluted.)

In this sentence the subordinate clause determine /ʃɑ:r/, which is indirect object.

D. *Determinative subordinate clause that defines a compliment*

This kind of subordinate clauses determine a compliment in the main sentence, for example in the following sentence, the subordinate clause determine /dzenosaid/ in the main sentence, which is a compliment.

- گه‌وره‌ترین تاوانی رژیمی پێشوی عێراق جینۆساید بوو، که تاوانیکی نیو ده‌وله‌تییه.
 /gΛwɾɑtri:n/ /t a:w a:ni:/ /r zemi:/ /pefwi:/ /i:rak/ / dzenos aid/ /bw/, /kΛ/
 /tɑ:waneke:/ /newdΛwlateə/.
 (The biggest crime that former Iraqi regime committed was genocide, which is international crime.)

⁶Kurdish gnomic that means the groups 'in particular national groups' will be defeated when a member of them is disloyal.

E. Determinative clause that defines determinative in main sentence

It determines a word that is determinator in the main clause. For example in the following sentence, /slemani:/ determined the place of /rʌʃʌbei/, and the subordinate clause determined /slemani:/.

- ره‌ش‌ه‌ب‌ای سلیمانی، که پایتەختی رۆشنیبری کوردستانه، زۆر به‌هێزه.

/rʌʃʌb ei/ /slemani:/, /kʌ/ /p eɪtʰā'ti:/ /roʃnbi:ri:/ /kwrɔst a:nʌ/ /zɔr/ /bʌhezʌ/.

The wind of Sulaimani where is the cultural capital of Kurdistan, is very strong.

CONCLUSION

In conclusion, it would important to know that each language has its sphere, and one cannot apply the definitions that were written for English language on Kurdish language. It is also true for other languages. Kurdish is an agglutinative language, and it is possible to make a Kurdish sentence in only one word that have proper and complete meaning because of having zero morpheme. There are two main classifications for Kurdish sentence, one of them classify sentences in terms of meaning, and another one is classify sentences in terms of grammatical structure. Both of them play their roles, however, classification in terms of grammar would be more accurate, in particular for those people who want to learn the language. Also, each type of sentence has its lexical clauses.

Regarding complex sentence, the classification of subordinate sentence in terms of grammatical structure is more accurate, because the other classifications could not be unified, and grammar is generally not vague. So that each dependent clause has its grammatical role and make a word or a morpheme within independent clause clearer. As such, one can find the connection between the two sentences, define the types of Kurdish subordinate clauses, differentiate them, and use complex sentences easily in a correct way.

REFERENCES

- A.Ibrahim, I. (1980). *Compound affiliated sentence and compound determinative sentence in central dialects of Kurdish language (in Kurdish)*. Baghdad: First edition.
- A.Omer, N. (2008). *causative in Kurdish language (in Kurdish)*. Koya: Master dissertation in Koya University-Kurdish department.
- Amin, N. A. (1960). *Kurdish Grammar (in Kurdish)*. Sulaimanya: First edition.
- Amin, W. O. (2004). *More things about linguistics (in Kurdish)*. Erbil: Aras Publications.
- Bybee, J. L. (2002). Main clauses are innovative, subordinate clauses are conservative. In M. N. Joan L. Bybee, *Complex Sentences in Grammar and Discourse; Essays in honor of Sandra A. Thompson* (pp. 1-17). University of New Mexico / University of Wisconsin at Milwaukee.

- Fattah, M. M. (1990). *Linguistics (in Kurdish)*. Erbil: Salhaddin University.
- H.Rasul, A. (2005). *A gist of Kurdish syntax (in Kurdish)*. Sulaimani: 1st edition.
- Kakil, Q. (1995). *Types of sentence and theories of speaking (In Kurdish)*. Erbil: Salahaddin University 'Master thesis'.
- Mirawdali, K. (2007). *Kurdish language dictionary (in Kurdish)*. Sulaimani: 1st edition.
- Mukiryani, K. (2002). *Kurdish syntax; the simple sentence (In Kurdish)*. Erbil.
- Mukryani, K. (2004). *Complex sentence syntax (In Kurdish)*. Erbil: First edition.
- Oxford-dictionary. (2015, April 23). *Oxford Dictionaries*. Retrieved from Oxford University Press: <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/sentence>
- R.Barznji, S. (2004). *The rules of subordinate clause (in Kurdish)*. Erbil: PhD thises.
- Shwani, R. M. (2003). *Lexical clauses in Kurdish language (PhD thesis in Kurdish)*. Sulaimani: Sardam publishing house.
- Yusupova, Z. (2005). *Sulaimani variation of Kurdish language (translated into Kurdish from Russian by Kurdistan Mukriani)*. Erbil: 1st edition.

Are novels written by Kurdish novelists in Arabic, Persian and Turkish considered Kurdish products in terms of content?

Kürt romancılar tarafından Arapça, Farsça ve Türkçe kaleme alınan romanlar içerik bakımından Kürtçe eserler olarak kabul edilir mi?

Ali Chooqee Eedo¹

Abstract

We cannot deny the fact that any independent nation is a product of a group of writers. These writers, through their works, have asked and later obtained a nation and an identity. Also, there are many factors which impede having a nation with an identity including, most importantly, the political and economic ones. Kurdish nation is a good example in this case. Kurds (in all parts: Turkey, Syria, Iran and Iraq even though the ones in Iraq have a semi-autonomous rule), as they have no full spectrum of political and economic independency, have been attempting so hard to reach to the world in many ways especially through literature. The Kurdish writers, even though when are forced to write in other dominant languages, they still refer to the Kurdish culture in terms of the content.

Keywords: Culture-based content, Literary Works, Writers make Nations, Reflection of Language, Political Issues.

Özet

Herhangi bir bağımsız ulusun bir grup yazarların bir ürünü olduğu gerçeği inkar edilemez. Bu yazarlar, eserleri vasıtasıyla istedi ve daha sonra bir ulus ve bir kimlik aldılar. Ayrıca, en önemlisi, siyasi ve ekonomik olanları da dahil olmak üzere bir kimlikle bir ulus olmayı engelleyen birçok faktör vardır. Kürt ulusu, bu durumda iyi bir örnektir. Kürtler (her bölgede: Türkiye, Suriye, İran ve Irak'ta olanları yarı özerk bir yönetim olsa bile Kuzey Irak) siyasi ve ekonomik bağımsızlık gibi hiçbiri tam spektrum olduğu gibi, birçok yolla olduğu gibi özellikle edebiyat yoluyla dünyaya ulaşması çok zor teşebbüs edilmiştir. Kürt yazarlar, hatta başka bir egemen dilde yazmak zorunda olduğunda, hala içerik açısından Kürt kültürüne bakmaktadırlar.

Anahtar Kelimeler: Kültür-tabanlı içerik, Edebi Çalışmalar, Ulus yapan Yazarlar, Dil Yansıması, Siyasi Konular

Recommended citation:

Eedo, A. C.(2015). Are novels written by Kurdish novelists in Arabic, Persian and Turkish considered Kurdish products in terms of content? [Kürt romancılar tarafından Arapça, Farsça ve Türkçe kaleme alınan romanlar içerik bakımından Kürtçe eserler olarak kabul edilir mi?] *International Journal of Kurdish Studies* 1 (2), pp.15 – 21.

¹ University of Duhok, Faculty of Humanities, Kurdish Department; Email: Ali.joqi@uod.ac

INTRODUCTION

Many people believe that literature, as a general aspect of the nation, has a great role in building a nation. People could distinguish a nation from another through literature. Literature itself is able to be a factor of socio-cultural cohesion in the society. For instance, Even-Zohar (1996,pp.42-43) indicates that it is extremely important to know that literature plays a great role in socio-cultural unity in society. In some cases, people cannot speak about some nations and countries without referring to their literature and culture in spite of having no standard and well defined language .German experience is a good example in this case. Even-Zohar (1996,p.52) literally confirms, “It is by now widely accepted that there would have been no German nation without the German literature, which could not, in its turn, have become unified without a well- defined and standardized language”.

This is true for many nations and countries. But for some other nations; such as Kurds, whose poets contributed a lot to build a nation and state like *Ahmed Khani and Haji Qadire koye* who are good examples in this perspective. Having an independent state and nation has not been obtained yet. Ahmadzadeh (2003,p.15) says that “the Kurds are considered a nation-as-people”. This is because they are deprived of their own rights (cultural rights is one of them) in their homeland- Great Kurdistan- which is formally divided between four states: Turkey, Iran, Iraq, and Syria. Currently, Kurds cannot speak in their mother tongue in some parts of Kurdistan. Thus, their neighbours did not know enough information about Kurds’ society, language, culture, and other aspects of the Kurds life. If some of them do know about Kurds, their knowledge is so vague and little. Some of the Kurdish writers, by writing in other languages, conveyed their culture and other aspects of their life into other cultures and languages-mainly official and dominant languages- due to some reasons including the prohibition of Kurdish language. Nowadays, some critics say that those works refer to the Kurdish nation while others say that the works refer to those languages which have been written in dominant Arabic, for example. Even though such works have been written in official and dominant languages, say Persian, they are different from the ones written by the native Persian writers. This essay will discuss this issue and will identify the main reasons behind the writing in official and dominant languages in these countries: Turkey, Iran, and Syria. And it will show the differences that the works hold with those which have been written by Turkish, Persian and Arabic native writers, with an evaluation of the novel “Jurists Of the darkness,” written by the Kurdish novelist, Salim Barakat in Syria.

1. *The Kurds- nation and literature*

Kurds are a nation. They live in Mesopotamia area. Their existence has been denied since the Battle of Jalderan in 1514. McDowall (2004,p.xi) says, “the Kurds inhabit a marginal zone between the power centres of the Mesopotamian plain and the Iranian and Anatolian plateaux”. This had a huge impact on all aspects of their life. Kreyenbroek and Allison (1996,p.1) confirm that the land of more than twenty five million Kurds has been divided between these countries: Iraq, Iran, Turkey, Syria, and the republics of the former Soviet Union. They continue, referring to the fact that due to some harsh condition on Kurds, a big number of them fled to exile somewhere else. . Some of them searched for somewhere

to live safely, to enjoy life peacefully. While others pushed out from their homeland and they are waiting to Incubate at their original homeland. Sweetnam (2004,p.xiii) assures, “Kurds- an ancient people with ancient ties to their land, now uprooted, pushed out, pulled out- have come to the West”.

In all parts of the world, they are working on getting their national rights. These rights include political rights, economical rights, geographical rights, cultural and educational rights. Even their national identity has been ignored in some countries such as Syria, Turkey and Iran. This had a big influence on all other aspects of their life.

In terms of Kurdish literature; likewise, other aspects of the Kurdish life have been ignored by Turks, Arabs and the Persians. However, Kurdish poetry especially (Oral tradition) tried to remain as an essential genre of Kurdish literature between Kurds. It had an important role in the protection and the expansion of Kurdish cultural identity because the Kurdish language was prohibited for much of the last century in many areas (Kreyenbroek and Allison, 1996). Kheznedar (2005) argues that the emergence of the Kurdish literary productions started with poetry, lasting until the last decades of the nineteenth century. In the twentieth century the Kurdish prose was developed and many literary productions were produced such as, story, novel, drama and prose poetry. However, these literary productions were dominated by the poetry. Thus, the poetry was the most prevailing literary productions in that time.

The literary productions are very important for the nation. Novel as an important genre of literature has a great role in human life. It had an essential influence on making borders between communities especially in Europe. Kedourie argues that nationalism is an ideology created in Europe at the beginning of the nineteenth century (cited in Ahmadzadeh,2003). Huxley (1959, p.50) clearly shows his support to this idea and says novelists and poets are “to a very large extend the inventors of their nations”. This shows that the novel has its own importance to these nations because they build their own states depending on what can novelists and nationalists contribute to state-building. In Kurdish case, some Kurdish nationalists believe that *Mem û Zîn*, written by the Kurdish poet and Muslim scholar Ehmedî Xanî more than three centuries ago, is their national epic (Bruinessen,2003). But the Kurds did not use their novels (*Mem û Zîn*) in particular to represent as an active nationalist literature. This makes the Kurdish case, in terms of novel, different from that of the western countries.

2. *Minority literature:*

The minority literature has been used here according to the Deleuze and Guattari definition. It says, ‘minority literature’ is a literature which is written by a minority in the language of the majority, not their own mother tongue (Deleuze and Guattari, 1997, p.24). This definition is applicable in the Kurdish case because there are many Kurdish writers, who write their works in the majority (official) language in the countries which govern the Kurds. For example, *Salim Berekat* writes in Arabic language, *Eli Eşref Derwîşîyan* writes in Persian and *Yaşar Kemal* writes in Turkish. There are many different views about their works. In

other words, there are different evaluations to their works. Some critics consider their works as an Arabic, Persian and Turkish literature. Whereas many others say that their literary products refer to the Kurdish nation and consider them as Kurdish literature.

In fact, for classifying the literary products of these writers either as Kurdish or foreign literature is determined in two emphasises. One of these emphasises is the theme of the works and other is the language of the works.

In terms of the theme of the work ,there are many Kurdish critics who emphasize on the content of the language that they use. Berwari (2012), in an interview I made with him says that “It is more acceptable to consider the literary products of those writers ,who are originally Kurdish but write in other languages, as Kurdish literature”. In his concern, he only emphasizes on the theme of the works. In other words, Berwari (2012) assumes that it is true that these writers write in foreign languages such as Arabic, Persian and Turkish, but the content of their works is the reflection of the Kurdish life, and they deal with the Kurdish culture and Kurdish milieu. The literary products can be evaluated not only depending on the content but also by depending on others characteristics of the works. In this point Berawri (2012) adds that not only the content of the works reflects the Kurdish life, but also the characters of the works, written by Kurdish writes, are Kurds. Mehmed Uzun (1995, p.76) has the same opinion concerning this subject. He confirms that “the works of those Kurdish writers who write in another language than their own, i.e. Kurdish, can be considered as Kurdish national literature”. In his view, he compares the Kurdish writers with African writers. But Ahmadzadeh (2003) argues over this view as he says that African writers, who write in other languages other than theirs, are different from the Kurdish writers who either have no abilities to write in Kurdish or are not permitted doing so.

Some of Kurdish critics who emphasize on the language of the literary products which have not been written in Kurdish by the Kurdish ethnic, and classify them as a foreign literature such as Arabic, Persian, and Turkish. In fact there are many reasons behind not writing in Kurdish. The political condition is one of the most important reasons because the Kurdish became a targeting subject of at least four states governing the Kurds. They deny the Kurdish national rights. Ahmadzadeh (2003,p.131) says that “the Kurdish question has been treated differently in the various countries they inhabit and this has influenced the development of Kurdish literature differently”. In Turkey the Kurdish language has been dominated by Turkish language. Kheznedar (2006) confirms that despite of many Kurdish movements through the modern history of Turkey, the word of ‘Kurd’ has been a crime against the Turkish law. In fact the Kurdish situation in both Iran and Syria is not quite different from Turkey. The opportunity has never been given to them to rule themselves. They have no right to be educated in Kurdish or study Kurdish as their mother tongue language. For instance, in Syria, the government denies the existence of Kurds as a nation in the country. But the situation of Kurds in Iraq is quite different from other parts. Ahmadzadeh (2003,p.131) says, “because of the particular situation of being ruled by the British mandate system during the formation of Iraqi state, the question of Kurdish identity has from the beginning had a completely different nature from the same Kurdish question in the other parts of Kurdistan”. This factor has a great impact on other aspects of the Kurdish life. The lack of

social relationships, the lack of practising cultural, and economical activities is noticeable in the Kurdish nation in those countries.

This clearly shows that not writing in Kurdish language in those countries is not because Kurdish writers prefer to write in the foreign dominant language, but it is because they are not allowed to write in their mother tongue language. Berwari (2012) assumes that they cannot write in Kurdish because they are educated in a foreign language. But Nehayî, a prominent Kurdish novelist from Kurdistan of Iran, finds another reason why those writers don't write in Kurdish and says "there would be no opportunity to distribute their works if they had written them in Kurdish" (cited in Ahmadzadah,2003,p.137).

The literary products which have been written in Arabic, Persian and Turkish by the Kurdish ethnic writers are not written in Kurdish language, still they reflect the Kurdish milieu, Kurdish pains, Kurdish culture and Kurdish society. In this case, language could be considered a tool to transform the experiences from one society to other societies. Ashcroft et al.(1989,p.39) define the language and say, "language is adopted as a tool and utilized in various ways to express widely differing cultural experiences". Berwari (2012) introduces those Kurdish writers who did not write in Kurdish, but they referred to the Kurdish culture in their writing, as the Kurdish nationalists. He says that their role is crucial for the Kurdish nation and they are the Kurdish nationalists. First, he confirms that they try to introduce the Kurdish society to other people in the world. Second, their works can be considered humanity products because these works serve humanity. Berwari (2012) confirms that only through the content that the language holds inside we know that the product is Kurdish. If they are written in another language and reflect the Kurdish life, it would be a Kurdish literary product.

Although they have written their works in the foreign languages, their language is different from native languages of Arabs, Persians and Turks. They use many Kurdish terms, expressions, names, places, issues, historical events in their works, but the native Arabs, Persians, Turks do not use these Kurdish characteristics, either they do not know or they do not care about. These features are only connected to Kurdish. The well known Kurdish novelist Salim Barakat, introducing himself as a Kurd confirms that he writes to express the pains that the Kurds have in the Middle East" (Barakat,2000,B4). Berwari (2012) confirms that Ahmed Shawqi is Kurdish and from Diyarbakir and wrote his poems in Arabic because his works are not relevant to the Kurdish life. Thus, the Kurds cannot consider him a Kurdish poet. It seems that both the theme and language are crucial for the literary products. These two aspects of the Kurdish writers who have written in the foreign languages serve the Kurdish nation. Their language serves the Kurdish issues and it is different from those of native Arabs, Persians and Turks.

3. *The Evaluation of the "Jurists Of the Darkness":*

The "Jurists of the Darkness", is Salim Barakat's first work. its accidents spin in "Qamishli", a city, a few meters away from the Turkish border, surrounded by a wire fence and land mines to prevent smugglers, at least, of the challenge of infiltrating across its borders, to and from. The Author's lists, marks and sometimes exaggerates, addresses the

movements of those men who were brave. The legends, probably, covered people in conversations from generation to generation, are so stable in awareness of the writer, since his childhood. This novel, which was mixed, as a writer's creativity, the realistic side next to the metaphysical, a dreamer hopes in the future of the Savoir; reflected realism, also, additional lights in this direction. It reminds one of the biography of our author, self, as we read in his works "grasshopper Iron" and "following Aliye". In the latter, we have seen how the teacher partisan strange, tyrannical, persecuting students and insulted their mothers, they are Kurds. But not soon with the fall of the regime then, be thrown fate tough on the hands of this course mothers, kicks his ego and racism while in the novel "jurists Of the darkness" offers author another picture of the teacher, strange; this young enlightened, who is trying to publish belief Progressive among his students. However, in turn, receive no less cruel fate at the hands of the people, and this time because of his contempt for the ethnic beliefs and traditions, to be a reward by fingers, and then expelled outside their region. That society also paid a price for that act, described, including receives from the torment of conscience.

Tale "jurists Of the darkness", can be summarized in a few lines: "*Mela Bênav*", man , kicking a baby boy Male, a supernatural nature; give him the name "*Bêkes*" The latter, grows amusingly, do not spend the day on the first day, the witness of his birth, but sacrificing a complete man, mature; extent that it required the father bride for himself... Thus the novelist *Salim Barakat* creates an atmosphere of fantasy from the reality of life for the Kurdish community and used many other Kurdish names and places in his novel such as *Koçerî, Brîna Evdî, Girzo, Xatê, Sînem, Bavê ciwanê, Osê, Bedirxan, Baran, Serbest, Gegerxîn, ...*

CONCLUSION

To conclude, the nation and the literature are two interrelated elements. The national state could provide the nation's literature and the literature also could play an essential role in defining the national identity. The literature role is different from one nation to another nation. In some Western countries the novelists successfully determined the borders between their communities. But in Kurdistan, despite the role of some Kurdish poets and novelists in defining the Kurdish identity, they did not achieve their target until now in terms of building their own country and state. And their country which is Kurdistan is divided between four states. Each state has a different case.

The literary products of those Kurdish writers who have written their works in other languages is because of some political, cultural and educational reasons. Their literary products can be considered Kurdish literature. Therefore, the literary works are written in some other foreign languages (and not Kurdish) but they imply themes related to Kurdish life . In these cases their works serve the Kurdish nation and all its aspects rather than those official and dominant languages which they have written in.

REFERENCES

- Ahmedzadeh, H. (2003) *Nation and novel*. Stockholm: Elanders Gotab.
- Ashcroft, B.; Griffiths, G. & Tiffin, H. (1989) *The empire writes back*. England: Clays Ltd.
- Barakat, Salim (2000), 'Mitt skrivande blir lidande av att vanta', interviewed by Julia Kauta, *Dagens Nyheter*, 06-04-2000.
- Bruinessen, M. V. ((2003) 'Ehmedî Xanî's *Mem û Zîn* and its role in the Emergence of Kurdish National Awareness', in Vali, A. *Essays on the Origins of Kurdish Nationalism*. California: pp.40-57.
- Berwari, K.M. (2012) 'The Kurdish writers who have written their works in foreign languages'. Interview, 24-12-2012: University of Duhok.
- Barakat, S. (1985) *Fiqihæ alzelam* (Jurists Of the darkness). Niqosiya.
- Deleuze, Gilles & Guattari, Felix (1997), 'Vad ar en mindre litterature?', trans. Jonas Magnusson, *Ord och Bild*, No. 6, pp. 19-28.
- Even-Zohar, I. (1996) *The role of literature in the making of the nations of Europe: Semiotic study*: University of Tel-Aviv.
- Huxley, Aldous .(1959). *Texts and Pretexts*, Chatto & Windus, London.
- Kreyenbroek, P. & Allison, C. (1996). *Kurdish Culture and Identity*. London: Zed books Ltd.
- Kheznedar, M. (2005) *Mêjoî edebî Kurdî* (the history of the Kurdish literature). 1st edn. Hewlêr: kitêbxaney berêweberayeti giştî rewşinbêrî û honer.
- Kheznedar, M. (2006) *Mêjoî edebî Kurdî* (the history of the Kurdish literature). 6th .Hewlêr: kitêbxaney giştî Hewlêr.
- McDowall, D. (2009) *A modern history of the Kurds*. 3rd edn. London: I.B. Tauris & Co Ltd.
- Uzun, M. (1995), 'Edebiyata Kurdi', in Uzun M. (Ed.), *Anatolojiya Edebiyata Kurdi, Tuzmanlar Yayincilik*, Istanbul, pp.15-82.
- Sweetnam, D. L. (2004). *Kurdish culture*. 2nd edn. Germany. Umschlag, Satz und Gestaltung.

Hoybun Örgütü: Kürt Milliyetçiliğinde Yeni Bir Evre

Hoybun Organization: A new era in Kurdish Nationalism

Selin M. Bölme¹

Abstract

This article aims to analyze the role, structure and activities of the Xoybun Organization in taking the Kurdish issue out to the international platforms. Despite the fact that organization did not achieve major gains during its lifetime, it provided a fresh breath and a great deal of experience to the Kurdish movements afterwards. Contrary to the Kurdish organizations that were set up before it, Xoybun Organization was structured around a military and administrative configuration. Further, believing that establishment of an independent Kurdistan depended on international support, they concentrated their efforts on international lobbying, and attempted to receive attention of the international community with various publications on the Kurdish issue. In doing so, they ushered a new era in Kurdish nationalism.

Keywords: Xoybun, Ağrı Uprising, Kurdish Nationalism, Kurdish Problem, Turkey

Özet

Bu çalışmada Kürt sorununun uluslararası alana taşınmasında öncü olan Hoybun Örgütü'nün kuruluş süreci, bu süreci etkileyen faktörler, yapısı ve faaliyetleri ve dağılma süreci incelenmiştir. Örgüt, kendi döneminde çok ciddi kazanımlar elde edemese de, pek çok yönü ve yaklaşımları ile Kürt hareketine yeni bir soluk getirmiştir ve kendinden sonraki dönem için önemli bir birikim bırakmıştır. Hoybun'dan önceki örgütlenmelere baktığımızda, bu şekilde askeri ve idari yapılanma içine giren bir örgüt olmadığını görürüz. Daha önemlisi Hoybun, bağımsız bir Kürt devletinin kurulabilmesi sorunu uluslararası alana taşımının gerekliliğine inanarak yabancı devletlerden destek arayışına girmiş, yayınları ile uluslararası kamuoyunun dikkatini çekmeye çalışmıştır. Bu yönüyle Kürt milliyetçiliğinde yeni bir evre başlatmıştır.

Anahtar kelimeler: Hoybun, Ağrı Ayaklanması, Kürt Milliyetçiliği, Kürt Sorunu, Türkiye

Recommended citation:

Bolme, S. M. (2015). Hoybun Örgütü: Kürt milliyetçiliğinde yeni bir evre [Hoybun Organization: A new era in Kurdish Nationalism] *International Journal of Kurdish Studies* 1 (2), pp.22 – 42.

¹ Yrd.Doç.Dr., Marmara Üniversitesi, Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü
E-mail: selin.bolme@marmara.edu.tr

GİRİŞ

Toplumsal olarak aşiretler şeklinde örgütlenmiş olan Kürtler arasında milliyetçi fikirlerin doğuşunu 19. yüzyılın başlarına kadar götürebilmek mümkündür. Bununla birlikte ilk siyasi örgütlenmeler, 1908’de Meşrutiyetin ilan edilmesinin ardından doğan özgürlükçü ortamda, milliyetçi fikirlerin güçlenmesi ile başlamıştır. Bu dönemde kurulan örgütler Kürt milliyetçiliğinin gelişmesinde önemli roller üstlenmişlerdir. Kurtuluş Savaşı’nın sona ermesi ve Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulması Kürt hareketi için de dönüm noktası olmuştur. Yeni kurulan ulus devleti muhafaza etmek isteyen Cumhuriyet idaresi ile Anadolu’nun doğusunda Kürt devleti kurmak isteyen Kürt liderler arasında bir çatışma dönemi başlamıştır. Bu çatışmanın başlaması ile Kürt örgütlenmeleri illegal ilan edilmiş; bunun üzerine Kürtler gizli olarak örgütlenmeye yönelmiş ve bu şekilde propoganda, basın-yayın faaliyetlerini yürütmüşlerdir.

1925 yılında başlayan Şeyh Said İsyanı, aynı günlerde çıkarılan Takriri Sükun Yasası ve Diyarbakır ve Ankara’da kurulan İstiklal Mahkemeleri ile birlikte Türkiye Cumhuriyeti’nin Kürtlere karşı sertleşen politikası yeni bir evreye girmiştir. 1927’de çıkarılan kanunla Kürtlerin yaşadığı bölgelerin büyük kısmını kapsayacak şekilde Genel Müfettişlik kurulmuş ve aynı tarihlerde ‘Bazı Eşhasın Şark Menatıkından Garp Vilayetlerine Nakillerine Dair Kanun’ nun çıkarılması ile sakıncalı görülen kişi, grup ve aşiretlerin zorla Batı illerine göç ettirilmesi süreci başlamıştır (Göktaş 1991: 54-55). Bu ortamda, kaçabilen Kürt aydınlar, asker ve subaylar, İran, Irak ve Suriye’ye sığınmışlar ve çok geçmeden yeni şartlar altında örgütlenme fikirlerini tartışmaya başlamışlardır (Kalman 1997: 33, Karaca 2003: 19). Bu tartışmalardan, Kürt milliyetçiliğine farklı bir soluk getirecek Hoybun Örgütü doğmuştur. Hoybun, hem oluşturduğu askeri ve idari yapılanma ile hem de bağımsız bir Kürt devleti fikrini dünya kamuoyuna duyurma çabaları ile Kürt hareketini yeni bir evreye taşımıştır.

Hoybun’un Kuruluşu

Kürt hareketinde Şeyh Said isyanı ardından yeniden bir birlik kurma yönünde çabalar 1926-1927 yılları arasında yoğunluk kazanmıştır. Hareketin önderliğini İskender takma adı² ile bilinen 1922’de İstanbul’u terkederek Suriye’ye gelen Memduh Selim yapmıştır. (Kurubaş 1997: 173, Ekrem Cemil Paşa 1991: 67) Bu dönemde Belçika’da toplanan ‘Baskı Altındaki Milletler Konferansı’na yazılar göndererek Kürtlere yapılan uygulamaları anlatan ve Avrupa’nın dikkatini çekmeye çalışan Memduh Selim, Şeyh Sait İsyanı’ndan sonra bölgeye gelen Kürtlerle yeni bir örgütlenme için temaslara başlamıştır. Görüştüğü kişiler arasında Dr. Mehmet Şükrü [Sekban], İhsan Nuri, Şeyh Said’in oğlu Ali Rıza, Berazi aşireti reisi Mustafa Şahin, Paris’te bulunan Şerif Paşa ve Mısır’da bulunan Celadet ve Kamuran Bedirhan yer almaktadır. Toplantılar neticesinde bir Kürt kongresi toplanması konusunda görüş birliğine varılmış ve bu amaçla birçok aşiret reisinin de desteği sağlanmıştır (Alakom 1998: 22; Kurubaş 1997: 172; Göktaş 1991: 93; Kahraman 2004: 213).

² Alakom’a göre “Bazı kaynaklarda Memduh Selim ile İskender ayrı iki şahsiyetmiş gibi yanlış bir takım saptamalar yer almaktadır.” (Alakom 1998: s.22)

Araştırmacılar arasında Hoybun'un ilk toplantısının ne zaman, nerede yapıldığı ve örgütün nasıl kurulduğu konusunda fikir ayrılıkları bulunmaktadır. Bazı yazarlar (Alakom 1998, Göktaş 1991), 'Kürt Ulusal Kongresi' olarak adlandırılan ilk kuruluş toplantısının 5 Ekim 1927'de Lübnan'ın Bihamdun kentinde, Ermeni Taşnak Örgütü'nün merkez komite üyesi Vahan Papazyan'ın evinde gerçekleştiğini belirtmektedirler. Kalafat'a (1992: 134) göre ise, ilk toplantı Şubat 1927'de Revanduz'daki [Irak] Seyit Taha'nın evinde İngilizlerin ve Ermenilerin yardımı ile yapılmıştır. Hakkı Öznur (2003: 271) Revanduz'daki ilk toplantı konusunda Kalafat'a katılmakla birlikte, kuruluştan sonra ilk kongrenin 5 Ekim 1927'de Bihamdun'da yapıldığını söylemektedir. Diğer bazı yazarlar ise (Yıldız 1992: 218, Kurubaş 1997: 173, Şadillili 1980: 176) Hoybun'un ilk toplantısını 1927 senesinde Bağdat'ta Emirizyan'ın Londra Oteli'nde gerçekleştirdiğini ileri sürmektedirler. Alakom'a göre (1998: 24) ilk toplantının Irak'ta yapıldığını söyleyen kaynaklar büyük bir olasılıkla Hoybun'un siyasetini benimsemeyen bazı Kürtlerin Irak'ta kurduğu 'Teali Örgütü'nün kuruluşu ile Hoybun'un kuruluşunu birbirine karıştırmaktadır. Bir takım kaynaklara göre ise (Alakom 1998: 24'ten Gürsel 1977: 53) Hoybun 1920 senesinde Paris'te kurulmuştur. Burkay ise (1978) Hoybun'un *Kürt Teali Cemiyeti*, *Kürt Teşkilat-ı İçtimaiye Cemiyeti*, *Kürt Milli (Millet) Fırkası* ve *Kürt Bağımsızlık Komitesi* adlı dört örgütün birleşmesinden oluştuğunu ileri sürmektedir. Bir birleşmeden söz edilmese de, toplantıya bu örgütlerin temsilcilerinin katıldıkları başka kaynaklarda da dile getirilmektedir (Aytepe 1998b:50, Alakom 1998:22).

İlk toplantıya ilişkin farklı tarih ve yerler ifade edilmekle birlikte, Kürt Ulusal Kongresi tarafından yayınlanan 1928 tarihli "Nizamname-i Umumi ve Peyam-ı Milli" adlı tüzüğün 1. maddesinde "*Maksat, 1927 senesi teşrinievvelinin [Ekim] beşinci günü ikat eden birinci Kürt Kongresi'nin kararıyla ve Hoybun namile milli bir Kürt Cemiyeti teşekkül etmiştir*" ifadesi yer almaktadır (Karaca 2003: 20'den Hoybun Nizamnamesi). Kongre hayata geçirilene kadar Kürtlerin sığındıkları Irak, Suriye, İran ve Paris'te örgütlenme fikri ile çeşitli toplantılar gerçekleştirmiş olmaları ihtimali, kuruluş yeri ve tarihi konusunda karışıklığı açıklamaktadır. Nitekim benzer bir kanaatle Kurubaş da kitabında (1997: 174) Irak'ta gerçekleştiği söylenen toplantıların kuruluş öncesi hazırlık toplantıları olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle kuruluşu 5 Ekim 1927'de Bihamdun'daki kongre olarak almak doğru olacaktır.

Benzer bir görüş ayrılığı 'hoybun'un kelime anlamı konusunda da vardır. Bazı kaynaklarda (Kalafat 1992: 136) 'benlik', 'özbenlik'; bazılarında (Jwaideh 2003: 409, Karaca 2003: 19) 'bağımsızlık' olarak geçmektedir. Kimi yazarlar, örgütteki Ermeni etkinliğine de vurgu yaparak; 'hoybun'un Kürtçe 'benlik' ve 'haybun'un ise Ermenice 'vatan' anlamına geldiğini ve 'hoybun' kelimesinin bu kelimelerin birleştirilmesinden ortaya çıktığını ileri sürmektedirler. Bu konuda detaylı etimolojik bilgi veren Alakom (1998: 17-18) kelimenin Kürtçe'deki yazılışından yola çıkarak, xo (kendi) ve bûn (olmak) kelimelerinin birleşmesinden 'xobun' olacağını, Kürtçe'de bağımsızlık için 'serxwebûn' 'serbexoyi' sözcüklerinin kullanıldığını, 'hoybun' kelimesinin, Kürtçe'nin sözcük hazinesi bakımından ölü bir sözcük olduğunu; ayrıca Ermenice'de 'hay'ın 'vatan' anlamına geldiğini, dolayısı ile 'hoybun'un ileri sürülen anlamların hiçbirine gelmediğini yazmaktadır. Kürtçe sözlüklerde de 'xoybun' kelimesi yer almamaktadır. 'Xo'nun Zaza lehçesinde karşılığı 'kendi' iken Kurmanci'de bir karşılığı yoktur. 'Bûn' kelimesi ise Kurmanci'de 'başlamak', 'olma',

‘oluşma,’ anlamlarına gelmektedir, ancak Zazaca bir anlamı yoktur (Ferheng Online Sözlük). İki lehçenin birleşmesi ile bir sözcük yaratılmış olması çok zayıf bir ihtimaldir. Dolayısıyla Alakom’un “Kürtçe açısından ölü bir sözcük” tanımlaması en akla yatkın açıklamadır. ‘Xoybûn’ bir kısaltmadan veya Ermenci bir kelime ile birleşmeden doğmuş olabilir. Örgütün kendi yayınlarında ise bu konuda bir açıklama yapılmamıştır.

I. Üyeler ve Örgüt İçi Roller: Bedirhanlar’dan Cemilpaşazadeler’e

Hoybun kelimesinin kökeni ve örgüt’ün nerede ne zaman kurulduğu yönünde farklı fikir ve görüşler ileri sürüldüğü gibi örgüte üye olanlar, ne zaman örgüte girdikleri, kimlerin hangi görevleri üstlendiği konusunda da farklı ifadeler söz konusudur. Daha önce de belirtildiği gibi hareketin başını Memduh Selim çekmektedir. Memduh Selim, Türkiye, Mısır, Suriye, Irak, Avrupa ve Amerika’da bulunan Kürtlerden oluşan kalabalık bir kitle ile temaslar kurarak ‘Kürt Kongre’sini hayata geçirmiştir (Kurubaş 1997: 172). Daha sonra aften yararlanarak Türkiye’ye dönüp Antakya Lisesi’nde öğretmenliğe başlayan Memduh Selim’in burada da Hoybun’un bir şubesini kurduğu söylenmektedir (Alakom 1998: 41) Memduh Selim, örgütün kuruluşundan dağılışına kadar örgüt içinde kalmış bir kaç kişiden biridir.

Örgütün kuruluş aşamasında ilk toplantısının Revanduz’da gerçekleştirildiğini yazan Kalafat (1992: 134), bu toplantıya Seyit Taha, kardeşi Mustahattin, Balık aşireti reisi Mehmet Ağa, Şeyh Sait’in akrabalarından Hınıslı Mehmet Emin, Menkuri aşireti reisi Seivar Ağa ve İngiliz elçiliğinden Kaptan Moltfortre ile katibinin katıldığını belirtmektedir. İlk toplantının Bağdat’ta Londra Otelinde olduğunu söyleyen Şadillili’ye (1980: 166) göre bu toplantıya Ermeniler adına Levon, Emirizyan, Sultanyan ve Ariş adlı önderler ile Kürtlerden Ali Rıza, Dr. Şükrü Mehmet (Sekban), Mehmet Emin (Broşki), İhsan Nuri, Hurşit ve Abdülkerim Fehmi katılmıştır.

Sayılan bu isimlerin kuruluş aşamasında çeşitli toplantılarda yer almış olmaları muhtemeldir. 1927 senesinde gerçekleşen Kongre’ye katılan isimler üzerinde biraz daha netlik olduğunu söylemek mümkündür. Kongre Dr. Mehmet Şükrü başkanlığında çalışmalara başlamış ve Memduh Selim, Celadet ve Kamuran Ali Bedirhan, Şahinzade Mustafa, Malatya Mutasarrıfı Halit Fehmi, Liceli Fehmi, Şeyh Sait’in kardeşi Mehdi, Süleymaniyeli Abdülkerim, Şeyh Said’in oğlu Ali Rıza’ya vekaleten Haco Ağa, Ramanlı Emin ve kaçak Osmanlı zabiti Hurşit ile birlikte Ermenilerden Taşnak önderi Vahan Papazyan burada hazır bulunmuştur (Şadillili 1980: 166).

Özellikle Şeyh Sait’in oğlu Ali Rıza’nın örgütte hangi toplantılara katıldığı ve hangi şekilde ayrıldığı konusunda birbirinden farklı görüşler mevcuttur. Kalafat (1992: 134), Revanduz’da gerçekleşen Hoybun’un üçüncü toplantısında bir takım anlaşmazlıklar çıktığını, bu anlaşmazlıklar neticesinde Seyit Taha örgütten ayrılırken, Ali Rıza’nın bundan sonra ilişkilerinin zayıfladığını ileri sürmektedir. 1931 tarihinde Milli Emniyet (MİT) tarafından yayınlanan bir broşürde, Beyrut’ta yapılan kongrede başkanlığa Ermenilerden Papazyan’ın seçilmesi üzerine, başkanın bir Kürt olmasını isteyen Ali Rıza ve adamlarının buna itiraz ettiklerini aktarılmaktadır. Buna göre; tartışmalar sonucu Ermeniler ve Bedirhanlar, Ali Rıza ve taraftarlarının örgütten çıkarılmasını istemişler ve Ali Rıza ve adamları ayrılarak başka örgüt kurmuşlardır (Kaya: 2001, Sarıay 1998:6). Ali Rıza’nın oğlu M. Fuat Fırat, bir röportajında İngilizlerin babasının Hoybun Kongresi’ne katılmasına izin vermediklerini ve

babasının kendi vekâletini amcası Şeyh Mehdi ve Liceli Fehmi'ye verdiğini, bu iki kişiyi kendi yerine gönderdiğini ileri sürmüştür (Alakom 1998: 32). Bununla birlikte, Hoybun'un ilk kuruluş toplantısına katılan Ahmed Abdurrahman Ağa anılarında Hoybun'un merkez komitesinin listesini vermektedir ve burada Ali Rıza'nın da adı yer almaktadır. Diğer isimler ise şunlardır: Celadet Bedirhan, Memduh Selim, Dr. Mehmet Şükrü (Sekban), Haco Ağa, Ramanlı Emin, Mustafa Şahin, Bozan Şahin, Kerim Bey, Tefik Bey, Kamil Bey, Bedrettin Ağa, Liceli Fehmi (Alakom 1998: 30). Bu bilgilerden hareketle, Ali Rıza'nın örgütün kuruluş aşamalarında yer aldığını, Kongre'ye muhtemelen katılmadığını ancak kısa bir süre örgütte yer aldıktan sonra, çıkan anlaşmazlık sonucu ayrıldığını söylemek mümkündür.

Hoybun örgütü ile beraber adı en çok anılan bir diğer isim ise Celadet Bedirhan'dır. Celadet Bedirhan örgütün kuruluş aşamasından itibaren önemli bir konuma sahiptir. Bunun yanı sıra kardeşleri Kamuran ve Süreyya Bedirhan da örgüt faaliyetlerinde aktif rol almışlardır. Kimi kaynaklara göre, örgütün başkanlığına Vahan Papazyan seçilirken, Genel Sekreterliğine Celadet Bedirhan getirilir (Kalafat 1992: 137, Şadillili 1980: 168-169). Ancak pek çok kaynakta, Celadet Bedirhan'ın ismi Hoybun'un ilk başkanı olarak geçmektedir.³ Hoybun Örgütü'nün kuruluşu ve faaliyetleri hakkında Dahiliye Vekaleti'nin 19 Ağustos 1929 tarihli raporu da bunu doğrulamaktadır (BCA 030.10.115/803/5). 1927'de Türkiye Hükümeti'nin ilan ettiği genel af sonrasında, Suriye ve Irak'a geçmiş olan pek çok şeyh, ağa ve beyin geri dönmesi sonrasında örgütün kontrolü tümüyle Bedirhanlar'a geçmiştir (Cegerxwin 2003: 190). Buna göre; Celadet Bedirhan 1927-1932 yılları arasında örgüt içinde aktif olarak çalışmıştır. Süreyya Bedirhan ise örgütün özellikle dış ilişkilerinde önemli roller üstlenmiş, Mevlanazade Rifat ile birlikte Ermeniler'le yakın ilişkiler kurmuştur. ABD'deki Kürtleri örgütlemek ve ABD yönetimi ile halkına Kürtler hakkında bilgi vermek üzere Hoybun adına çeşitli kereler ABD'ye gitmiştir (Bedirhan 1994: 9). Bedirhan kardeşler, özellikle Hoybun'un propaganda faaliyetlerine büyük önem vermişler ve bu konuda pek çok yayını kendileri kaleme almışlardır. Şam, Beyrut ve Paris'te şubeler kuran Celadet, Kamuran ve Süreyya Bedirhan beyler, bir nevi diplomatik görevi üstlenmişler ve uluslararası kamuoyunun dikkatini Kürt isteklerine çekmek için gayret göstermişlerdir (Alakom 1998: 40). Hareket içinde çıkan anlaşmazlıklar sonucu 1932 yılında Kamuran Bedirhan'ın örgütten çıkarılması üzerine, Celadet Bedirhan da örgütten ayrılmış ancak Hoybun'la ilişkileri bundan sonra da devam etmiştir (Malmisanij 2004:224).

Hoybun'un kurucuları arasında yer alan diğer bir isim ise Dr. Mehmet Şükrü Sekban'dır. Mehmet Şükrü'nün ismine Hoybun'dan önce kurulan önemli Kürt örgütlerinde kurucu sıfatı ile rastlamak mümkündür. Bazı kaynaklara göre Mehmet Şükrü, 1927'den itibaren Hoybun'un Bağdat Şubesi Başkanlığını yürütmüştür. Bu dönemde Milletler Cemiyeti'ne Kürt sorunu ile ilgili mektup göndererek, sorunu uluslararası platforma taşımaya çalışmıştır (Kurubaş 1997: 185, dn.164). Hoybun'dan ne zaman ayrıldığı tam olarak bilinmemektedir. Ancak af ile Türkiye'ye dönmesi ve 1933 yılında Fransa'da yayınlanan 'Kürt Sorunu' adlı kitabında Türk Hükümeti'nin tezlerini destekleyen görüşlere yer vermesi

³ Alakom (1998: 36-37), Bazil Nikitin, E.G.Elpinston, Erhart Franz ve Nazmi Sevgen gibi pek çok araştırmacının Hoybun'un ilk başkanı olarak Celadet Bedirhan'ı gösterdiklerini yazar. Ayrıca Jwaideh (2003: 409) Hoybun'un ilk başkanı olarak Celadet Bedirhan'ın ismini verir.

üzerine, Kürt milliyetçileri arasında saygınlığını yitirdiği bilinmektedir (Kurubaş 1997: 186; Alakom 1998: 42). Muhtemelen aynı dönemde Hoybun'la olan bağları da kopmuştur.

Ağrı İsyanı'nın komutanı olarak ön plana çıkan İhsan Nuri, Hoybun'un en bilinen isimlerden biridir. İstanbul'da Harp Akademisi'nde eğitim görmüş ve ardından Osmanlı Ordusu'nda görev almıştır. Çeşitli Kürt örgütlerinde İhsan Nuri'nin adını görmek mümkündür. Azadi üyesiyken başlattıkları ayaklanma sonrasında Irak'a kaçmış ve burada Hoybun'un kuruluş çalışmalarından haberdar olmuştur (Kalman 1997: 53). İhsan Nuri, Hoybun'un ilk merkez komitesinde yer almış (Alakom 1998: 33) sonrakilere de Ağrı delegesi sıfatı ile katılmıştır (Bayrak 1994: 89). İhsan Nuri'nin Hoybun açısından esas önemi, kendisinin Ağrı İsyanı'nı örgütlemek ve yönetmek üzere örgüt tarafından "Başkomutan" sıfatı ile atanmış olmasıdır (İhsan Nuri Paşa 1992: 7). İsyana bastırıldıktan sonra, İran'a kaçan İhsan Nuri'nin bu noktadan sonra örgütle ilişkileri kesilmiştir (Alakom 1998: 79).

Hoybun'un kurucuları arasında yer almamakla birlikte, özellikle Bedirhanlar örgütten ayrıldıktan sonra, yönetimde ön plana çıkan isimler Cemilpaşazadeler'dir. Cemilpaşazade Ekrem, Mısır'da bulunan Celadet ve Kamuran Bedirhan Beyler'in ve Memduh Selim'in daha Bihemdun Kongresi'nden önce birçok defalar yazdıkları mektuplardaki rica ve ısrarların neticesinde Hoybun'a katıldıklarını söylemektedir (Ekrem Cemil Paşa 1989: 72). Ali Rıza ve arkadaşlarının Türkiye'ye döndükleri bu dönemde Hoybun bir dağılma içine girmiştir. Cemilpaşazadeler'den Kadri, Ekrem, Bedri, Mehmet (Muhammed) 1929'da Mikdat (Mikdad) ise bir yıl sonra Suriye'ye geçmişlerdir (Ekrem Cemil Paşa 1989: 67). Bu süreçte Doktor Ahmet Nafiz Bey, Şevket Bey, Osman Sabri Bey, Reşit Kurd ve Kadri Can da örgüte katılmış ve Hoybun'u yeniden canlandırmak için çalışmaya başlamışlardır (Cegerxwin 2003: 207). Cemilpaşazade Ekrem (1989: 77), 1934-1939 arasında Cemilpaşazade Kadri'nin, 1939-1946 yılları arasında ise kendisinin Hoybun'un siyasi temsilciliğini yaptığını belirtmektedir.

II. Amaçlar : Türkiye'deki Kürtler için Birlik ve Bağımsızlık

Hoybun'un nihai amacı hiç şüphesiz Kürtler için bağımsızlıktır. Bu bağımsızlık hedefi, 1928 yılında "Nizamname-i Umumi ve Peyman-ı Milli" adı ile Hoybun'un tüzüğünde⁴ *Örgütün amacı Türkiye boyunduruğu altında bulunan Kürdistan ve Kürtlerin kurtuluşu ve doğal ve ulusal sınırları içinde bağımsız bir Kürdistan devleti kurmak* sözleri ile ifade edilmiştir. Burada da görüldüğü gibi hedef bütün Kürtlerin bağımsızlığı değildir; örgüt amacını Türkiye sınırlarında yaşayan Kürtlerin kurtuluşu ile sınırlandırmıştır. Bu bağımsızlık hedefine ulaşabilmek için Türkiye'deki Kürtler arasında birliğin sağlanması öncelikli hedef görülmüştür. Nitekim Kongre sonunda Kürtler arasındaki aşiret kavgalarının kan davalarının, kurulan birliğe zarar vermemesi için, örgüte üye olan kişilerin "Kardeşlik Andı"na içmesine karar verilmiştir. Bu anda göre; iki yıl süresince kan davaları ertelenecek, anlaşmazlıklar unutulacak ve Kürtler birbirlerine silah çekmeyeceklerdir. Ayrıca tek bir çatı altında toplanabilmek adına daha önce kurulan örgütlerin feshi de karara bağlanmıştır (Bayrak 1994: 87).

⁴ "Tüzüğün elde bulunan nüshasının son iki sayfası okunamadığı için, belgenin tam olarak kaç maddeden oluştuğu bilinmemektedir." (Alakom 1998: 25)

Türkiye sınırları içindeki Kürtler için birlik ve bağımsızlık hedefi konulduktan sonra tüzükte bunu gerçekleştirmek için iki yöntem belirlenmiştir: askeri mücadele ve propaganda.⁵ Uluslararası destek sağlama konusu Hoybun'un başından itibaren titizlikle üzerinde durduğu konulardan biri olmuştur. Nitekim bu desteğe duyulan ihtiyaç bağımsızlığın Türkiye Kürtleri ile sınırlandırılmasındaki önemli gerekçelerden biridir. Hoybun'un ilk Kurultay'ında *Suriye ve Mezopotamya Kürtlerine manda koşullarıyla yetinmek ve onlar için hiç bir politik hak talebinde bulunmayıp bu hükümetlerle iyi ilişkiler kurmak* kararı alınmıştır (Bayrak 1994: 87). Bu, doğrudan doğruya Suriye ve Irak'taki Kürtlerin bağımsızlık taleplerini desteklemediklerinin ilanıdır. Örgüt, Batı'nın desteğine duyduğu ihtiyaçtan ötürü daha geniş çaplı bir kurtuluş hedefi ile İngiltere ve Fransa'yı karşısına almak istememiştir. Ayrıca örgütün ileri gelenlerin sığındıkları ve faaliyetleri yürüttükleri ülkelerin Irak ve Suriye olduğu gözönüne alınırsa bu örgütün varlığını sürdürebilmesi açısından da bu bir zorunluluktur. Sonuç bildirgesinde sadece, Irak içinde bir Kürt özerkliği konusunda Milletler Cemiyeti tarafından ileri sürülen isteğin, İngiliz ve Irak hükümetlerince desteklenmesi temennisi yer almaktadır. Ancak bu temenni ile yanlış anlaşılmanın önüne geçmek adına bildirgenin en sonunda Kongre, *İngiltere, Fransa, Suriye, İran ve Irak hükümetlerine, Türkiye'de baskıya uğrayarak göçe mecbur bırakılan Kürt mültecilerini sevgiyle kabul etmiş olduklarından ötürü minnettarlıklarını* (Kurubaş 1997: 176) sunduğunu ifade etmiştir.

III. Kürt-Ermeni Bağlantısı

Hoybun Örgütü'nde Ermenilerin hangi düzeyde rol aldığı tartışmalı bir konudur. Kimi yazarlara göre (Yıldız 1992: 217, Cöhçe, 2000:523) Ermeniler örgütün kuruluşundan itibaren son derece etkindirler ve bu etkiyi örgütün isminde de görmek mümkündür. Hatta Hoybun bir Kürt-Ermeni örgütüdür. Ancak buna karşı çıkan görüşe göre (Alakom 1998: 19-20) ise Hoybun, Ermenilerle dostane ilişkiler geliştirmeye çalışmakla ve onların desteklerini almakla birlikte kesinlikle bir Kürt örgütüdür.

Hoybun daha kuruluş aşamasındayken Memduh Selim'in Ermenilerle ilişki halinde olduğu sıklıkla dile getirilmektedir (Göktaş 1991: 93; Kurubaş 1997: 172, Aytepe 1998b:50). Ermenilerle ilişkileri geliştirmek için uğraşan başka bir isim Süreyya Bedirhan'dır. Hoybun'un hazırlık toplantılarına katılan isimler arasında bazı Ermeni Taşnak Örgütü mensuplarının isimleri de zikredilmektedir. Temasların bir sonucu olarak, Vahan Papazyan yerel Kürt liderleri ile görüşmek üzere Suriye ve Irak'a gitmiştir (Alakom 1998:107). Şadillili (1980: 166) Hoybun'un ilk toplantısına Levon, Emirizyan, Sultanyan ve Arış adlı Ermeni önderlerinin katıldığını, bu toplantılardan sonra Paris'te bir toplantı yapılmasına ve bu arada Milletler Cemiyetine başvuru için aşiretler adına birer heyet gönderilmesine karar verildiğini yazmaktadır. Buna göre; Suriye Kürtlerini Hüsnü, Irak Kürtlerini Şerif Paşa ve diğer Kürtleri de Dr. Mehmet Şükrü temsil etmek üzere Paris'e gönderilmişlerdir. Ermeni Heyetinde ise Ropen Papazyan ve Boğas Nubar Paşa vardır. Ayrıca Erivan heyetinden Ahadisyan ve Vahoranyan bulunmaktadır.

⁵ 11-16.maddeler arasında askeri örgütlenme öngörülmekte ve bu yönde düzenlemeler yapılmakta, propaganda faaliyetleri ise 9. ve 16 ila 19. maddeler arasında detaylı bir şekilde ele alınmaktadır. (Karaca 2003: 20-21; Alakom 1998: 26)

Hoybun'un bir Kürt-Ermeni örgütü olduğunu ileri sürenler kimi kaynaklara göre ilk başkan olarak Vahan Papazyan seçilmiştir (Şadillili 1980: 168-169, Kalafat 1992: 137). Papazyan'ın Hoybun'un ilk başkanı olup olmadığı konusu tartışmalı bile olsa, kendisinin ilk merkez komitede yer aldığı bilinmektedir. Bazı kaynaklara göre ise, Taşnak Örgütü'nün Suriye'deki temsilcilerinden Hratcth Papazyan, Hoybun'un Halep biriminin daimi üyelerinden biri olmuş ve Celadet Bedirhan'dan sonra örgütteki en etkili kişilerden biri haline gelmiştir (Alakom 1998: 107; Göktaş 1991: 94). İhsan Nuri, anılarında, isyan sırasında Ermeni Taşnak Örgütü adına Ardeşir Muradyan isimli bir temsilcinin, Ağrı'ya geldiğini yazmaktadır (İhsan Nuri Paşa 1992: 29-30).

Hoybun ile Taşnak örgütü arasındaki ilişkileri ortaya koyan en önemli belge 1927 yılında Paris'te yapılan toplantı sonrasında iki örgüt arasında imzalanan mutabakattır. Bu mutabakatta, biri Kilikya'da öteki Erivan'da olmak üzere iki Ermeni devleti ve bunların arasında bir Kürdistan'ın kurulması konusunda anlaşmaya varılmıştır (Şadillili 1980: 166, Yavuz 2005:81, Şimşir 2009:76, Alakom 1998:133). Anlaşmanın özellikle bazı maddeleri iki örgüt arasındaki ilişkilerin düzeyini anlamak bakımından önemlidir. 6. madde Hoybun'un mali alanda geçici olarak desteklenmesine ayrılmıştır. Anlaşmanın 10. maddesi silah yardımını ele almaktadır. 8. maddeye göre Taşnak Örgütü'nün Avrupa'daki ve Amerika'daki elemanları aracılığı ile Kürt sorununu destekleyecektir ve ayrıca Hoybun'un merkez komitesinde Taşnak Partisi'nden bir temsilci yer alacaktır. Bu anlaşma, Hoybun içindeki Ermeni üyelerin varlığını ve konumlarını anlamak açısından önemlidir. Nitekim Ermenilerle kurulan bu yakınlık ilk Kongre kararlarına da yansımıştır. Kongre'de *Ermenilerle olan bütün yanlış anlama ve anlaşmazlıkların ortadan kaldırılmasına karar verilmiştir* (Kurubaş 1997: 176). Ayrıca Kongre'nin sonuç bildirgesinde *Ermenistan ve Kürdistan'da yüzyıllardır Ermeni ve Kürtler yaşamaktadır ve onlar bu toprakların başka devletlerin eline geçmesine kesinlikle karşıdırlar* ifadesi yer almaktadır (Kurubaş 1997: 176).

Hoybun'un kuruluşunda Ermenilerin Kürtlere verdiği destek İngiliz gizli belgelerinde de ifade edilmiştir. "Yarbay Dodd'dan Sir R.Glive'a" başlıklı 28 Haziran 1930 tarihli 59 nolu kapalı evrakta, Yarbay Dodd "(...)1914'te Ermenistan Savaş Bakanı olduğunu bildiren Ruben Paşa isimli bir zatla randevulu olarak buluştum. İngiliz ve İran hükümetlerinden Ağrı'daki Türkiye Kürtleri için destek almayı istemektedir (...) Ruben Paşa'nın tek istediği Ağrı Kürtlerine gayriresmi olarak cephane temin edilmesidir" bilgisini vermektedir (Kalman 1997: 46-48).

Ermenilerin örgüt içinde sahip oldukları bu etkinlik kimi Kürt ileri gelenleri rahatsız ederek, daha kuruluş aşamasından örgütten ayrılmalarına neden olmuştur. Özellikle Şeyh Sait ailesine göre Ermenilerin Kürtlerle kurmaya çalıştığı dostluk samimi değildir. Şeyh Sait'in kardeşi Şeyh Mehdi rahatsızlığı şu sözlerle dile getirir (Kaya 2001): *"Buraya kadar oynanan oyunun mahiyeti artık anlaşılmıştır. Şu şekle bakınız iki Ermenistan ve ortada iki yumruk arasında kalmış bir Kürdistan... Bunu hangi akıl kabul eder? Sonra kurulan cemiyet, bir Kürt cemiyeti olduğu halde reis Ermeni oluyor. Kürtler gizli bir planla ortadan kaldırılmak isteniyor. Ben Ali Rıza ve taraflarımız adına şimdiye kadar verilen kararların hiçbirini kabul etmiyorum."* Cegerxwin (2003) anılarında ise; Taşnakların bir yandan Kürt örgütlenmesine yardım ettiklerini, öte yandan resmî haritalarında Kürdistanı Ermeni toprağı olarak

gösterdiklerini; Ermeni halkına ise “*Doğrudur, paraları sizden alıp Kürtlere veriyoruz. Ama şunu bilin ki amacımız iti ite kırdırmaktır*” dediklerini aktarmaktadır. Bu görüşü paylaşılanlara göre; Taşnak Partisi’nin Hoybun’a olan desteği, onu etkisi altına almakla sonuçlanmıştır. Taşnakların Hoybun’u desteklemesinin en önemli nedeni, Türk topraklarında herhangi bir silahlı eyleme girişemeyeceklerinden dolayı, Kürtleri kullanmak istemeleridir. Ayrıca Taşnaklar, “Türkiye Kürdistanı”nı “Büyük Ermenistan”ın parçası olarak gördükleri için Hoybun’a yapılan destekle Türkiye’deki “Ermeni topraklarını” da kurtarabileceklerini düşünmüşlerdir. Böylece onlara bağımsız bir Kürt devletinin “bağımsız ve büyük” Ermeni devletinin temeli olacağını ummuşlardır (Kurubaş 1997: 177, Sarınoy 1998:6).

Ancak Ermenilerle ittifakın zorunlu olduğunu dile getirenler ve savunanlar da mevcuttur. Cemilpaşazade Kadri, Kürtler’in seslerini dünyaya duyurabilecekleri bir yayın araçlarının olmadığını ve uluslararası camiada yalnız olduklarını bu nedenle bu ittifakın gerekli olduğunu; ayrıca aleyhlerine yapılan propagandaya son verileceğini ve bunun da önemli bir gelişme olduğunu belirtmektedir (Kurubaş 1997: 172). Dersimi de benzer şekilde bir takım zaruretlerin telafisi için Hoybun’un Taşnak Örgütü ile işbirliği yapmak zorunda kaldığını görüşündedir (Dersimi 1992: 92). Ermenilerin Avrupa’da ve Amerika’daki etkinlikleri düşünülürse bu ittifakın örgüte özellikle yurtdışında sesini duyurma açısından önemli bir imkân sağladığı aşikârdır. Ayrıca kendi aleyhlerine olan propagandayı durdurabilmiş olmaları da önemli bir kazançtır. Bununla birlikte, bu ittifakın örgüte zararlar verdiği noktalar da olmuştur. Her şeyden önce bazı Kürt ileri gelenlerinin bu nedenle örgüte kendilerini yakın hissetmemesi ve şüphe ile bakması, örgütün kapsayıcılığına ve etkisine zarar vermiştir.

IV. Yabancı Devletlerle İlişkiler

Hoybun Örgütü’nün kurulduğu ve yoğun olarak faaliyetlerini yürüttüğü yer o dönem Fransız mandası altında olan Suriye ve İngiliz mandası altında olan Irak’tır. I. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında dönemin iki büyük gücünün çıkar mücadeleleri sahne olan bölgede, bir Kürt örgütünün faaliyetlerini ve hatta varlığını bu iki devletten habersiz sürdürmesi olanaksızdır. Bölgedeki etkinlik mücadelesine bu devletlerin çıkarlarını tehdit eden Sovyet Rusya’yı da dâhil etmek gerekmektedir. Söz konusu devletler arasında her platforma taşınan çekişmenin yansımaları Hoybun Örgütü’ü üzerinde de kendisini göstermiştir. Ağırlıklı olarak üzerinde durulan iddia Hoybun’un İngilizlerin desteği ve hatta bizzat onların planları ile kurulan bir örgüt olduğudur. Buna göre; İngilizler, Ermenilerle Kürtleri bir çatı altında toplayacak bir örgütü hayata geçirmek için her iki tarafın da önde gelenleri ile görüşmüşler ve toplantılara bizzat katılmışlardır (Yıldız 1992: 217, Cöhçe 2000:523, Yavuz 2005:22). Seyit Taha’nın evinde yapılan ilk toplantıda İngilizler adına, Irak Olağanüstü Komiser Yardımcısı ve Entelijans Servisi mensubu Edmonds, toplantının planlayıcısı olan İngiliz Elçiliği’nden Kaptan Moltfoltre ve kâtabi yer almıştır. Alınan karara göre; İngilizler Kürtlere para ve gerekirse silah yardımı yapacak, Nasturilere destek verecek, Hoybun’un Türkiye’ye Şemdinan bölgesinden başlatacağı taaruzun Van’ı işgaliyle sonuçlanması halinde yardımda bulunacaklardır (Kalafat 1992: 134; Öznur 2003: 271, Yavuz 2005:19). İngiliz etkisine yer veren başka kaynaklarda ise Beyrut’ta yapılan Hoybun toplantısına Ali Rıza’nın gelmesine

Fransızlarla ilişkisi olduğu gerekçesi ile İngilizlerin engel olmak istedikleri ileri sürülmektedir. Çünkü İngilizler bu kadar emek verdikleri Hoybun'un Fransızların eline geçmesini istememektedirler (Şadillili 1980: 167). Bu görüşü destekler biçimde bu dönemde Sovyet ve Alman basınında, İngiltere'yi Hoybun'u desteklemekle ve bölgede ayaklamaları kışkırtmakla suçlayan yazılar çıkmıştır (Karaca 2003: 181, Koçaş 1990:319). Nitekim Türkiye Hükümeti de Şeyh Sait isyanında olduğu gibi, Ağrı İsyanı'nda da İngilizleri Kürtleri isyana teşvik etmekle itham etmiştir (Jwaideh 2003: 415). 9 Nisan 1931 tarihli I. Umumi Müfettişlikçe yazılan rapora göre İngiltere'nin bölgedeki aşiretler ve gelişmelerle yakından ilgilenmesinin nedeni "*Hakkari vilayeti ile Cizre'de dahil olmak üzere, Irak Kürtleri hakimiyeti altında Irak ile Türkiye arasında bir Kürt hükümeti teşkil etmek*"tir (BCA, 030.10.115/796/20).

İngilizler ise Kürtlere destek verdikleri yönündeki iddiaları kesinlikle reddetmişlerdir. 1930 sonlarında Sömürgeler Bakanı Lord Passfield'e yazdığı gizli raporda Bağdat Yüksek Komiser Humphrys, Ankara'ya yaptığı ziyaret sırasında, İngiltere'nin Kürt bağımsızlık fikrini asla teşvik etmediği ve Irak'ın Türkiye'ye karşı bir üs olarak kullanılmasına müsaade etmeyeceği konusunda Türk devlet adamlarına güvence verdiğinden söz etmektedir (Şimşir 1975:250). Bir başka İngiliz belgesinde, Yarbay Dodd'un Sir R.Glive'a gönderdiği raporda, Yarbay Dodd, Ermeni Ruben Paşa'nın Ağrı'daki Kürtler için cephane talebini aktardıktan sonra "*(...) bu istemin gülünç olduğunu, Majesteleri'nin bakanına komudan ciddi bir şekilde söz etmeyeceğimi bildirmek zorunda kaldım*" demektedir (Kalman 1997: 45).

Peki bu iddialar yersiz midir? Belgeler, İngilizlerin en azından kuruluş aşamasındaki toplantılara katıldığını ve çeşitli kereler Ermeni ve Kürt temsilcilerle irtibat kurduklarını göstermektedir (Şimşir 1975, Yavuz 2005). Ancak Hoybun'un faaliyet gösterdiği dönemde İngiltere'nin Türkiye üzerinde baskı kurmak amacıyla böyle bir örgüte ön ayak olmak ve bölgede bir ayaklanma çıkarmak için yeterince güçlü bir nedeni bulunmamaktadır. 1923 İzmir İktisat Kongresi Türkiye'nin Batı yanlısı bir politika izleyeceğini ve komünist bir sisteme kaymayacağını göstermiştir. Bölgedeki Kürtlere yönelik İngiliz politikaları önceleri çeşitlilik göstermekle birlikte, Sevr Antlaşması ile birlikte netlik kazanmıştır. Buna göre birleşik bir Kürdistan fikrinden tamamen vazgeçen İngiltere, Kürdistan'ın Kuzey ve Güney olarak bölünmesine razı olmaktadır. Bunun ardında yatan neden ise açıktır; İngiliz çıkarları için petrol bölgesi olan güneydeki Musul'u elde tutmak gereklidir. Buna karşılık, Türkiye sınırları içinde olan kuzey bölgesinde hem petrol yoktur, hem de arazi denetlenemez dağlık bir yapıdadır (Uzgel 2003: 259). İngiltere ile Türkiye arasında sorun olabilecek Musul, 1926 senesinde İngiltere lehine çözüme kavuşmuştur. Dolayısıyla iyi ilişkilerin kurulmaya başladığı ve sorunların kendi lehine çözüldüğü bir dönemde İngiltere'nin bir Kürt örgütünün kuruluşuna ön ayak olduğu, ciddi bir mali destek ve cephane sağladığı iddiaları aşırı gözükmeyle birlikte, bölgede gelişen Kürt hareketlerine kayıtsız kalmayacağı aşikardır. Bu nedenle İngiltere'nin gerekirse böyle bir oluşumu kontrol edebilmek ve yönlendirmek maksadıyla yakından takip etmiş, ilişki kurmuş, sınırlı yardım ve vaatlerde bulunmuş olması daha muhtemeldir.

Hoybun üzerinde etkinliği olduğu ve destek verdiği ileri sürülen bir diğer devlet ise Fransa'dır. Burada özellikle Ermeni-Fransız yakınlığına vurgu yapılmaktadır (Yavuz

2005:22). Hoybun'un hazırlık toplantıları İngiliz kontrolündeki Irak'ta yapılırken, kuruluş kongresinin Lübnan'da yapılmış olmasını örgütün Fransız kontrolüne girmesi olarak yorumlayan görüşler mevcuttur (Sarınay 1998). Buna göre, Hoybun'un kurulması ile Suriye'de Fransızlar ve Kürtler arasında kurulacak yakın ilişkinin temeli atılmıştır (Jwaideh 2003: 278). Fransızlar Hoybun'a bölgedeki Kürtleri Fransız yanlısı fikirlere yönlentmeleri için Suriye'yi üs olarak kullanma izni vermişlerdir. Fransız etkisi o kadar büyüktür ki; II. Dünya Savaşı sırasında Fransızlar Hoybun'dan, Türk karşıtı faaliyetleri durdurmalarını istemiş ve bu öneri kabul edilmiştir (Jwaideh 2003: 278). Fransa'nın Ağrı İsyanı'nın arkasındaki güç olduğu da ileri sürülmektedir. Bu görüşü destekler şekilde, Dahiliye Vekaletine 6 Haziran 1928'de gönderilen yazıda Fransızlar'ın Türkiye'nin güney sınırlarında Kürt ve Ermenilerden silahlı çeteler oluşturduğu bunların yakında Türkiye'ye karşı harekete geçecekleri rapor edilmektedir (BAC, 030.10.115/803/3). Ayrıca 12 Nisan 1931 tarihli başka bir raporda Fransızların Ağrı, Barzan, Mutki ve Cizre mntikasına tahsis edilecek silah ve cephane alınması için Vahan Papazyanyan'a 10 milyon Frank verdiği bilgisi verilmektedir (BAC, 030.10.115/796/20). Fransızlar'ın bu desteğinin nedeni Kurubaş'a göre (1997: 180) isyan ile Türkiye'ye baskı yapabilmek ve Hatay ile ilgili tavizler koparmaktır. Şadillili (1980: 165) ise Hoybun'u Fransızlar'ın Suriye'deki çıkarlarını korumak için desteklediğini ileri sürmektedir. Bütün bunlara karşılık, Fransızların hiç bir şekilde Hoybun'a destek vermedikleri ve tam tersi engel olmaya çalıştıklarını savunan görüşler de mevcuttur. Buna göre, Suriye'deki Fransız yönetimi Hoybun'un faaliyetlerinde güçlük çıkarmış, bu yüzden örgüt faaliyetlerini gizlilik içinde yürütmek zorunda kalmıştır (Alakom 1998: 13).

Fransa'nın, İngilizler'e benzer şekilde Hoybun'un faaliyetlerden haberdar olması kaçınılmazdır. Her ne kadar Fransızların Hoybun toplantılarında yer aldığı bilgisi yoksa da İngilizlerin devrede olduğu ve Hoybun'un uluslararası destek aradığı bir ortamda Fransızların temasa geçmemiş olması düşünülemez. Nitekim örgütün Fransızlarla yakın ilişki içinde olduğu görülmektedir. Fransa'nın Hatay Sorunu konusunda baskı yapabilmek amacıyla Hoybun'u desteklemiş olması mümkün gözükmemektedir. Ancak Fransa'nın Türkiye'nin Ortadoğu'daki etkinliğini azaltmak için Türkiye'ye karşı faaliyet gösteren Ermeni ve Kürtlere destek verdiği yönündeki tez (Yavuz 2005:30) ise güçlü dayanaklardan yoksundur. Bu dönem Türkiye'nin Ortadoğu ile ilişkileri son derece kısıtlı ve Arap ülkelerine karşı tutumu ise mesafelidir. Ayrıca 1926'da Fransa ile Türkiye arasında 'Dostluk ve İyi Komşuluk Sözleşmesi'nin imzalanmıştır. Bu da iki ülke arasında Hatay Sorunu'nun kısmen yoluna girdiği ve ilişkilerin düzeldiği bir dönemin başlangıcıdır. Savaştan yorgun çıkan Fransa için bölgedeki statükoyu değiştirebilecek Kürt isyanları, Suriye'deki mevcut nüfuzunu da sarsma potansiyeline sahiptir. Dolayısıyla Fransa her ne kadar örgüte destek vermiş ve kontrol çabası içine girmişse de Hoybun'un Fransız planı ile kurulmuş ve ayaklanma başlatmış olduğu tezi, Kürtlerin ve Ermenilerin fikir ve faaliyetlerini ihmal etmektedir.

Hoybun ile ismi anılan bir diğer ülke Sovyetler Birliği'dir. Bu dönemde, Sovyetler Birliği, İngiltere'yi bölgedeki Kürt isyanlarını desteklemekle suçlarken; aynı suçlamaları İngiliz basını da Sovyetler için yapmıştır (Sasuni 1989:206-207; Yıldız 1992: 230). Kimi kaynaklara göre 1928'de Odessa'da SSCB tarafından desteklenen *Uluslararası Azınlık Hareketleri Cephesi* Ermenilere, Kürtlere ve anti-Kemalist Türklere mali yardımlarda bulunmuştur. Nitekim bu dönemde isyancı Kürtlerin kullandığı bazı silahların Sovyet yapımı

olması nedeniyle Türk Hükümeti tarafından da Sovyetler'in destek sağlayan ülkeler arasında görüldüğü ileri sürülmektedir (Kurubaş 1997: 180). Ancak bu görüşlere karşın, Sovyetler'in Hoybun Örgütü'ne karşıt bir tavır takındığı fikri daha güçlüdür. Buna göre, Hoybun'u emperyalist güçlerin bir planı olarak değerlendiren Sovyetler, özellikle Sovyet karşıtı görüşleri ile tanınan Taşnaklar'ın Hoybun'a verdikleri destek konusunda rahatsızdır (Alakom 1998: 13). Nuri Dersimi (1992: 253) de Sovyetlerin bu konudaki rahatsızlığına değinmiş ve Ağrı İsyanı'nda bir İngiliz veya Fransız parmağı olduğu yönündeki Türk iddialarının Sovyetlerce de desteklenmesini buna dayandırmıştır. Sovyetlerin Ermeni Taşnak Örgütü'ne karşıt tutumu ve bu dönemde Türkiye ile kurduğu yakın ilişkiler göz önüne alındığında; Hoybun'un faaliyetlerinden rahatsızlık duyuyor olması güçlü bir ihtimaldir. Cegerxwin anılarında, Ağrı isyanı sonrasında Kürt isyancıların Sovyetler Birliği'ne sığınmak istediklerini ancak Sovyetlerin buna izin vermediğini ileri sürmüştür. Cegerxwin'e göre (2003: 226), Sovyetler, ilerici gördükleri Türk Hükümeti'ni desteklemekte ve Kürt hareketlerini ise “*emperyalistlerin uşağı, özellikle İngilizlerin işbirlikçisi, gerici hareketler*” olarak görmektedirler.

Yukarıda değinilen bütün bu iddialara karşılık Hoybun Örgütü 12 nolu bildirisinde, yabancı devletlerle ilişkisini *Hoybun hiç bir devletin siyasi aleti değildir ve olamaz* sözleri ile özetlemektedir (Karaca 2003: 27). Bunu destekler şekilde Dersimi (1992: 254) İngiliz ve Fransızların örgütü istismar ettiklerini ve fiili yardımdan bulunmaktan titizlikle kaçındıklarını, hatta Türkiye ile ilişkileri düzelince, Hoybun'un etkinliklerini engellediklerini belirtmektedir. Garo Sasuni (1989:206-207) Kürt hareketinin hiç bir yabancı devletin yardımını almadığını, halbuki Türklerin Sovyetlerle işbirliğini yaptığını, İranlıların ise son dakikada Türklere yardım ettiğini söylemektedir. Sasuni'ye göre, Irak ve Suriye'de İngilizler ve Fransızlar ise bu harekete düşmanca bir tavır takınarak Kürt ulusal hareketinin güneyden herhangi bir yardım alma olanağına engel olmuşlardır. Sovyetler İngilizleri, İngilizler Sovyetleri suçlarken, her ikisi de bu konuda her hangi bir belge sunamamaktadır.

Ağrı isyanı sırasında Kürt isyancıların, İran tarafından desteklendiği, en azından Türk kuvvetleri tarafından sıkıştırılınca İran'a kaçarak, tekrardan toparlanarak saldırdıkları bilinmektedir. O dönem Türk basınında da bu yönde ifadelerle sıklıkla rastlanmaktadır (Karaca 2003: 37, 39-44, s.90). Ancak İran Hükümeti, kendisine yöneltilen bu suçmaların hiç birini kabul etmemiştir (Kurubaş 1997: 182). Diğer yabancı devletlerle ilgili iddialar kesinlik taşımamakla birlikte, Hoybun'un en azından Ağrı İsyanı sırasında İran tarafından kollandığı açıktır. 5 Temmuz 1930 günü Cumhuriyet gazetesi İran Hükümeti'ne bu konuda bir nota verildiğini manşetine taşımıştır (Karaca 2003: 41). Nitekim Türk kuvvetleri, İran'dan gelen bu desteğin önünü kesmek için İran topraklarına girerek Küçük Ağrı Dağı'nı işgal etmiş ve iki ülke arasındaki sorun daha sonra bir sınır düzenlemesi ile çözülmüştür. İsyana bastırıldıktan sonra kaçan Kürtler ise sığınmak için yine İran'a geçmişlerdir (Oran 2003: 253).

Faaliyetler

1. Yayınlar ve Propaganda Çalışmaları

Hoybun Örgütü'nün en başarılı olduğu ve hiç şüphesiz onu Kürt örgütlenmeleri içinde ön plana çıkaran alan yoğun yayın faaliyetleridir. Kuruluşundan itibaren örgütün iki stratejisi vardır. Biri askeri mücadele, bir diğeri ise propaganda çalışmalarıdır. Hoybun Tüzüğü'nün 'Propaganda' başlıklı bölümünde yapılacak çalışmalar düzenlenmiştir. Buna göre, *Türk mezalimini ve Kürt ihtilali hakkında yapılacak propaganda şifahi ve tahriri olarak icra edilecektir*. Bu amaçla, mıntika ve şubelerde birer propaganda memurunun bulundurulması öngörülmektedir (Alakom 1998: 130, 139).

9 Mayıs 1928'de, Türkiye Cumhuriyeti Şeyh Sait isyanı ardından başlattığı sürgünlere son vererek, genel bir af ilan etmiştir (Kalman 1997: 67-68). Affi izleyen dönem, Hoybun ile bölgedeki Genel Müfettişlik arasında propaganda savaşına dönmüştür. Müfettişlik affi duyurmaya çalışırken, Hoybun da Kürt halkı affa inanmasın diye faaliyetler yürütmüştür. Örgüt, Mart 1928'de affa karşı yayınladığı ilk bildiriye affa inanmama ve birlik olma çağrısını daha sonra slogan olarak kullanacağı "*Bexte Rome Tuneye!*" (Türkülerin vicdanı yoktur) sözleri altında yapmaktadır. Bu bildiriye Türk hükümetinin amacı, *Türkiye sınırları dışında yaşayan Kürt milliyetçileriyle, halen dağlarda isyan halinde olan içerideki Kürtleri hile ile ele geçirmek* olarak yazılmıştır. Bunu affa karşı halkı uyanan diğer bildiriler izlemiştir (Kalman 1997: 23-26). Bildirilerin içeriğine bakıldığında, bunlarda sadece af konusu işlenmediği görülmektedir. Hoybun, amaçlarına uygun olarak, halkı bilgilendirme gayreti ile yayınlarında Kürt tarihine, isyanlarına yer vermiş ve Kürt kimliği vurgulamıştır.

1928 yılı içinde Hoybun, *Kürt Hoybun Örgütü'nün Dünyaya Çağrısı: Kürtlerin Kırımı* başlıklı bir bildiri daha yayınlamıştır. "Uygar devletleri" Kürt sorununa sessiz kalmamaya çağıran bu bildiriye, tarihi bir akış içinde Kürtlerin verdikleri mücadele ve Kürt isyanları anlatılmaktadır. Şeyh Sait isyanı sonrası görülen davalardan bölümlere yer verilerek Avrupa ve Amerika'dan heyetlerin bölgeye gelerek Kürtlerin durumunu görmeleri talep edilmektedir (Bayrak 1994: 40-56). Hoybun Örgütü, yayın çalışmalarını başta belirlediği programa uygun olarak çeşitli ülkelerde yürütmüş ve çıkardığı değişik broşür, dergi ve kitapları Türkçe, İngilizce, Fransızca ve Arapça olarak yayımlamıştır. Yayın etkinlikleri büyük ölçüde Mısır'dan yürütülmüştür (Alakom, 1998: 60). Bunun yanı sıra Beyrut, Halep, Paris, Detroit, Indiana ve Philadelphia gibi merkezlerde de yayınlar çıkarmıştır (Kurubaş 1997: 177, Aytepe, 1998b: 53) Özellikle Dr. Mehmet Şükrü'nün ve Bedirhanların bu yayınların pek çoğunun altında adları bulunmaktadır. 1928 yılında Kahire'de *The Massacres of Kurds in Turkey* başlıklı bir rapor basılmıştır. Aynı yıl Philadelphia'da Süreyya Bedirhan tarafından, *The Case of Kurdistan against Turkey* adlı bir rapor daha yayımlanmıştır. Kadri Cemilpaşa, Hoybun'un, 1930'da Kahire'de Kürdistan'da yapılmakta olan ihtilal hareketlerinin nedenlerini açıklayan ve Kürt haklarını savunan Arapça *El-Kaziyeyi Kürdiye*, Fransızca *La Question Kurde* ve bir de İngilizce olmak üzere üç kitapçık çıkararak dünya kamuoyunu bilgilendirdiğini söylemektedir (Kurubaş 1997: 179-180). Aynı yıl, Celadet Bedirhan tarafından "*Kürt Sorununun Kökleri ve Nedenleri*" başlıklı uzun bir makale kaleme alınmıştır. Amaç yine Kürtlerin sesini dünyaya duyurmaktır (Bayrak 1994: 57-101). 1932'de Celadet Bedirhan

Şam'da, *Hawar ve Ronahi* dergilerini, Beyrut'ta ise Roja *Nu* adlı bir gazeteyi yayımlamış, pek çok makale ve kitap kaleme almıştır. Örgüt tarafından Beyrut'ta ayrıca *Sur*, Bağdat'ta ise *Gelavij* dergileri yayımlanmıştır (Aytepe, 1998a: 57). Celadet Bedirhan örgütten ayrıldıktan sonra bağları koparmamış ve yayınları ile Hoybun'un amaçlarını desteklemiştir. 1932'de resmen ilan edilen sürgün yasasını eleştiren ve analiz eden *Kürt Sorunu Üzerine: Kürtlerin Sürgün Edilmesi ve Dağıtılması Yasası (De La Question Kurde: La Loi de Deportation et de Dispersion des Kurdes)* isimli kitabı Fransızca olarak yayımlanmıştır. (Ekrem Cemil Paşa 1989:74). Hoybun için propaganda o kadar önemlidir ki Ağrı isyanı sırasında Hoybun bölgeye bir matbaa makinesi göndermiştir. İhsan Nuri, bu dönemde *Ağrı ve Gaziya Welat* isimlerinde gazeteler çıkararak hareketin propagandasını yapmaya çalışmıştır. Ayrıca *Ağrı Egir Dibarine* (Ağrı Ateş Yağdırıyor) başlıklı bir bülten çıkarılarak, ayaklanmanın amaçları anlatılmıştır (Göktaş 1991: 94).

Bu dönemde propaganda faaliyetlerini sadece yayınlarla sürdürülmemiştir. Örgüt, bu faaliyetler için Taşnak Partisi adına Paris bürosundan Çamlayan'ı; Hoybun adına da Süreyya Bedirhan'ı görevlendirmiştir. Bu görevlendirme üzerine Çamlayan, Yunanistan, Bulgaristan, Romanya ve Mısır'da ziyaretlerde bulunarak konuşmalar yapmış ve mali kaynak temin etmiştir. Hoybun da, Süreyya Bedirhan'ı ABD'ye göndermiş, kendisi Detroit (Michigan), Chicago (Illinois), Gary ve Whiting (Indiana)'da örgütün şubelerinin kurulmasına öncülük etmiştir. Çeşitli şehirlere ziyaretler yapan Süreyya Bedirhan Ermenilerin de desteği ile Hoybun için yardımlar toplamıştır. Bu faaliyetler 1936 yılına kadar sürmüştür (Aytepe,1998a: 57-58). Hoybun bu dönemde ayrıca Kürtlerin içinde bulunduğu durumu aktarması için Milletler Cemiyeti'ne bir temsilci heyeti göndermiştir. Bunun yanısıra Hoybun'un temasları sonucunda 1930 yılında İsviçre'nin Zürih kentinde toplanmış olan II. Sosyalist Enternasyonal, Kürtlerin baskı altında tutulmasını protesto eden bir bildiri de yayımlamıştır (Jwaideh 2003: 413). 1939-1946 yılları arasında Hoybun'un siyasi temsilciğini yürüten Cemilpaşazade Ekrem, kendi döneminde her fırsatta büyük küçük devletlerin yardımını istediğini ve bu ülkelere kendi çizdiği Kürdistan haritasını takdim ettiğini, San Francisco Konferansı'na Beyrut'tan çeşitli telgraflar çektiğini yazmaktadır (Ekrem Cemil Paşa 1989: 77-80).

Hoybun'un yayınları Ağrı isyanının başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından yavaşlamaya başlamıştır. Bununla birlikte örgüt üyelerin veya örgütü destekleyenlerin yayınlara kişisel olarak devam ettikleri görülmektedir. Hoybun etkin olduğu 1927-1934 yılları arasında toplam 71 tane periyodik olmayan yayın yapılmıştır. Bunların yıllara göre dağılımı şöyledir; 1927'de 15, 1928'de 5, 1929'da 7, 1930'da 7, 1931'de 8, 1932'de 6, 1933'de 11, 1934'te 12 (Kurubaş 1997: 186). Buradan da görülmektedir ki; Hoybun yoğun bir yayın politikası izlemiştir. Bu yönüyle, Kürt hareketinin sesini dünyaya duyurmasına ön ayak olmuş ve yeni bir dönem başlatmıştır.

II. Ağrı İsyanı

Hoybun Örgütü'nün bağımsız bir Kürt devletini hayata geçirmek için öngördüğü stratejinin ikinci ayağını 'askeri mücadele' oluşturmaktadır. Tüzük'te 'Teşkilat-ı Askeriye ve Çeteler' başlığı altında 11-17. maddelerde örgütün askeri kanadına ilişkin düzenlemeler yapılmıştır (Alakom 1998: 129). Hoybun, hedeflerine uygun aradığı askeri mücadele

zeminini, Ağrı'da bulmuştur. Bu dönemde, Şeyh Sait İsyanı sonrasında dağlarda küçük çetelerin çatışmaların içinde oldukları bilinmektedir. Türk askeri birlikleri ile Biroyê Heskê Teli'nin [İbrahim Paşa]⁶ başında olduğu Kürt isyancılar arasında ilk çatışmalar 16 Mayıs 1926 tarihinde gerçekleşmiştir (Karaca 2003: 21). Bu nedenle bazı kaynaklarda Ağrı İsyanı'nın başlangıç tarihi ilk çatışmaların başlangıcı olan 1926 olarak gösterilmektedir (Kalman 1997: 26; İhsan Nuri Paşa 1992: 16). Bazı kaynaklara göre ise ayaklanma Hoybun kurulduktan sonra, 1927 yılında başlamış ve 1930 yılına kadar sürmüştür (Alakom 1998: 65). İsyân sırasında en yoğun çatışmalar 1930 senesinde yaşandığı için, Ağrı İsyanı'nın bu sene içinde başladığını ve kısa sürede bastırıldığını ileri sürenler de vardır (Yıldız, 1992: 220; Öznur 2003: 272).

Hoybun aslen Ağrı'da çetelerin başlattığı küçük çapta isyanları örgütlemeye yönelmiştir. Örgütün öncülüğünde, Ağrı Dağı ve çevresinde büyüyen bu isyan, Kürt isyanları içinde en uzun süren ve zor bastırılan isyanlardan biridir. Ağrı'daki çatışmalardan haberdar olan İhsan Nuri, sığındığı Irak'tan kaçarak isyancıların yanına katılmıştır (Göktaş, 1991: 94). 1927'de toplanan Kürt Kurultayı'nda, Hoybun Örgütü Ağrı İsyanı'nın öncü kadrosunu oluşturmuş ve komuta kademesini şekillendirmiştir. İhsan Nuri, "Milli Hareketin Genel Kumandanı" seçilerek Ağrı'daki harekâtın başına getirilmiştir (Bayrak 1994: 89; İhsan Nuri Paşa 1992: 27). İhsan Nuri, harekât için Ağrı'da askeri örgütlenmeyi yürütmüştür. Dahiliye Vekaleti'nin Başvekalet'e gönderdiği 18 Temmuz 1929 tarihli yazıda Hoybun tarafından 20 bin kişilik bir askeri fırka oluşturulduğu yazmaktadır. Aynı raporda çete reislerinin tamamen Ermenilerden oluştuğu bilgisi de yer almaktadır (BCA, 030.10.115/803/5). İhsan Nuri'nin anılarından alt yapı oluşturulma yönünde de çaba sarfedildiği anlaşılmaktadır. Haberleşme için Ağrı'nın bir kaç köyüne telefon hattı çekilmiş, çetelere üniforma giydirilmiştir. Subayların üniformalarında Hoybun'un arması ve onun üstünde de kendi rütbelerini belirleyen armalar bulunmaktadır (İhsan Nuri Paşa 1992: 47). Kürdistan Teali Cemiyeti'nin kabul ettiği ve Hoybun Komitesi tarafından Ağrı'ya gönderilen üç renkli Kürdistan bayrağı Ağrı Dağı'na dikilmiştir (İhsan Nuri Paşa 1992: 16). Ağrı'ya örgüt tarafından silah ve cephanenin yanı sıra bir matbaa makinesi gönderilmiştir. İhsan Nuri bir taraftan örgütlenme ile uğraşırken bir yandan da çıkardığı yayınlarla hareketin propagandasını yapmaya çalışmıştır. Bütün bu örgütlenmenin arkasında Hoybun'un merkez komitesinin kontrolü olduğu görülmektedir. İhsan Nuri anılarında çeteler savaşı şeklinde yürütülen savaş taktiğinin ve stratejilerin bizzat Hoybun merkezince belirlendiğini aktarmaktadır. (İhsan Nuri Paşa 1992: 48). Nitekim Memduh Selim'in, Hoybun Örgütü Merkez Komitesi adına Ağrı yöresine gittiği ve isyanı yerinde incelediği ileri sürülmektedir (Alakom 1998: s.40).

Ancak Hoybun'un isyana bu boyutlarda katkı yapmadığını, yapamadığını dile getiren görüşler de vardır. Buna göre, Hoybun'un isyana desteği çok sınırlı kalmıştır. Bazı yerlere gerillalar göndermişlerse de örgütlenme olmadığından bunlar ciddi varlık gösteremezler. Ayrıca, Hoybun'un maddi destek, silah, cephane konularında yardımları olmadığını, böyle bir çalışma örgütleyebilmek için konumun uygun olmadığı ileri sürülmektedir (Kalman 1997: 289). Hoybun Örgütü'nün merkezinin, isyanın gerçekleştiği Ağrı'dan uzak oluşu, örgütün isyana verdiği desteği ve kontrolünü sınırlamış olmalıdır. Bu uzaklık dönemin koşulları göz

⁶ "Paşalık ünvanı Hoybun tarafından verilmiştir." (İhsan Nuri Paşa 1992: 19-20)

önüne alındığında bilgi akışının da sağlıklı olmadığını göstermektedir. Maddi yardım ve cephane yardımlarının yapılmış olması mümkün olmakla birlikte bunun önemli boyutlarda olması, yani Hoybun Örgütü'nün ciddi bir silah sevkiyatı gerçekleştirmiş olması zor gözükmemektedir. Daha önce değinilmiş olan İngiliz belgelerinde de Ermeni Ruben Paşa'nın bu yöndeki teklifinin geri çevrildiği görülmektedir. Fransızların kısmi bir desteği söz konusu olsa bile İhsan Nuri de silahları esas olarak Türk kuvvetlerinden ele geçirdiklerini yazmaktadır. Maddi destek ve iletişim noktasındaki sıkıntılara rağmen İhsan Nuri ile örgüt arasındaki yazışmalar isyanın kontrolünde Hoybun'un olumsuzluklara rağmen etkin olduğunu göstermektedir (Karaca 2003: 28).

1930 kadar geçen süre içinde Türk Hükümeti Ağrı'daki isyanı kontrol altına almayı başaramamıştır. Ağrı, Hoybun tarafından "Bağımsız Kürdistan"ın bir vilayeti olarak ilan edilir. Biroyê Heskê Teli [İbrahim Paşa] Ağrı Valisi olarak atanırken, Vilayet Jandarma Komutanlığı'na Temir Ağa, Korhan Kaymaklığı'na Molla Hüseyin Efendi, Koahan Kaymaklığı'na Omerin Ağa, Ortili Nahiyesi Müdürlüğü'ne Hasan Efendi ve Kori Nahiyesi Müdürlüğü'ne de Musa Bekrili Ağa'nın atanmıştır (Göktaş 1991: 97). Hoybun'un, bir yandan askeri harekâta yön verirken, öbür yandan Ağrı'da idari bir yapılanma kurduğu görülmektedir. Bu gelişmeler üzerine, 28 Aralık 1929 tarihinde Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu Ağrı'da bir tenkil harekâtına başlanması yönünde karar almıştır (Göktaş 1991: 97). 1930 Haziran'ından itibaren Ağrı'daki çatışmalar şiddetlenmiş, Ağrı'da Türk kuvvetlerinin yoğun baskısı altında kalan İhsan Nuri'den gelen rapor doğrultusunda Hoybun, 30 Temmuz 1930 tarihinde yardım kararı almıştır (Kalman 1997: 99-100). Plana göre Mardin'den Derik kaza merkezine kadar olan cephede komutanlığı Cemilpaşazade Ekrem yapacaktır. Ancak bu grup, aşiretlerden isyan için gerekli desteği bulamamış ve merkeze geri dönmüştür. Diğer grupların başında bulunan Haco Ağa ve Celadet Bedirhan, arkadaşları ile beraber hareket istikametleri olan Heverka Dağı'na geçmişlerdir. Ancak onlar da Haco Ağa'nın hasımlarının muhalefeti nedeniyle bir şey yapamamışlardır. (Malmisanij, 2004: 125-126). Bu da isyanın sonunu hazırlamıştır. Türkiye Eylül 1930'da Küçük Ağrı Dağı'nı işgal ederek, isyancıları çevirmiş ve isyanı bastırmıştır. Ağrı İsyân'ı bastırıldıktan sonra bu isyana önderlik eden tüm kadrolar İran'a geçmişlerdir (Alakom 1998: 79).

Hoybun'un Dağılması

Hoybun, kuruluşunda bütün Kürtleri bir çatı altında toplamayı ilke edinmiştir. Ancak daha ilk toplantılardan itibaren örgüt içindeki fikir ayrılıkları kendini göstermiştir. Ermenilerin örgüt içindeki varlıkları huzursuzluk yaratmıştır. Nitekim Seyit Taha ve Ali Rıza bu çatışmaların sonucunda örgütten ayrılarak, Hoybun'a mualif bir örgüt kurmuşlardır.⁷ İlk etaptaki bu ayrılışlar son olmamış ve ilerleyen yıllarda örgütten kopuşlar devam etmiştir. 1928 senesinde ilan edilen af kanunu, örgüt için ikinci bir darbe olmuştur. Bazı örgüt üyeleri bu af kanunu sonrasında gidip teslim olmuşlardır. Ciddi bir ayrılış olmasa da bu, örgüt içinde moral bozukluğuna neden olmuştur. (Alakom 1998: 99).

⁷ 'Teali Cemiyeti' ya da 'Kürt Teali Cemiyeti' olarak adı geçmektedir. Ancak bu örgütün 1919'da İstanbul'da kurulan 'Kürt Teali Cemiyeti' ile bir bağlantısı yoktur.

Kürtlerin aşiretler şeklindeki toplumsal yapısı ve bu aşiretler arasındaki çatışmalar pek çok zaman bağımsızlık hedefinin önünde önemli bir engel olmuştur. Hoybun Örgütü kurucuları bu sorunu 'kardeşlik andı' ile aşmaya çalışmışlardır. Ancak, bu kendi aralarındaki çatışmaları çözmelerine yardımcı olmamıştır. İlk günlerden itibaren örgüt içinde Bedirhanlar'ın ağırlığı hissedilmiştir. Ancak Celadet Bedirhan'ın başkanlığı tüm üyelerce benimsenmemiştir. Cegerxwin (2003: 190), anılarında örgüt üyelerinden Liceli Fehmi'nin kendisine "*Sen daha çocuksun, Bedirhanların geçmişini bilmiyorsun. Onlarla yola çıkılmaz*" dediğini aktarmaktadır. Örgüt içinde asıl çekişme ise, Cemilpaşazadeler ile Bedirhanlar arasında kendini göstermiştir. İlk başlarda ortak amaç için bir araya gelen bu aileler arasındaki görüş ayrılıkları özellikle Ağrı İsyanı'nın bastırılmasından sonra iyice su yüzüne çıkmıştır (Alakom 1998: 100).

Cemilpaşazade Ekrem (1989: 67) 1929 yılında merkezi Halep'e taşınan Hoybun'u dağılmış bir vaziyette bulduklarını ve idare heyetinde bulunan üç kişiden ikisinin, yani Celadet ve Kamuran [Bedirhan] Beylerin, Halep'i terk ederek Beyrut'a gittiklerini; Memduh Selim'in ise, Antakya'da öğretmenliğe başladığını belirtmektedir. Bu durum karşısında kendisinin amcazadesi olan Cemilpaşazade Kadri [Zinar Silopi] ile beraber örgütü derleyip topladıklarını ve yeniden etkinliğe geçirdiklerini aktarmaktadır. İki taraf arasında tatsızlıklar, 1932 yılında suçlamalara varmış, o yaz Hoybun temsilcileri bir toplantı yapmışlardır. Cemilpaşazade Ekrem (1989:77) Kamuran Bey'in kendisine verilen görevleri yapmadığı gibi, birçok suiistimale yol açtığını ve üç günlük sorgulama sonucunda örgütten uzaklaştırılmasına karar verildiğini ve bunun üzerine Celadet Bedirhan ve Haco Ağa'nın da örgütten ayrıldıklarını ileri sürmektedir. Cemilpaşazadelerin zaten Haco Ağa ile aralarında eskiden beri problemler bulunduğu da iddialar arasındadır. (Cegerxwin 2003: 220-221). Tüm bu fikir ayrılıkları ve kişisel çatışmalar örgütten kopmalara neden olmuştur. Öyle ki, Hoybun Örgütü dağılmadan önce Merkez Komite'de ismi yer alanlar arasında, örgütün kuruluşunda bulunanlardan sadece Memduh Selim'in adı yer almaktadır. Bu durum, örgütü ciddi biçimde zayıflatmış ve dağılma sürecini hızlandırmıştır.

Dağılma sürecinde uluslararası ortam da etkili olmuştur. 1933'de Almanya'da Hitler'in iktidara gelmesi ile birlikte, dünya siyasetinde değişim kendini göstermeye başlamıştır. Bu süreç içinde İngiltere ve Fransa birbirine yaklaşırken, her iki ülkenin gözünde Sovyetler Birliği'ne komşu Türkiye'nin önemi artmıştır. Ağrı yenilgisi ile ciddi bir darbe alan Hoybun Örgütü'nün, dışarıdan destek bulmasının da zorlaştığı bu dönemde kendini toparlayıp tekrar bir askeri mücadeleye girişmesi imkânsız hale gelmiştir. Her ne kadar yaptığı yayınlarla dışarda sesini duyurma çabalarını sürdürse de tüm dünyanın dikkatinin gittikçe belirginleşen statükocu-revizyonist kutuplaşmasına odaklandığı bir ortamda Hoybun'un çabaları etki yaratmaktan çok uzak kalmıştır.

II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ile birlikte Hoybun'un faaliyetlerini devam ettirmesi iyice zora girmiştir. Örgüt, savaş nedeniyle -Jwaideh'e (2003: 278) göre Fransızların da talebi ile- çalışmalarına ara vermiştir (Dersimi 1992: 254; Alakom 1998: 115). Bu dönemde Hoybun adına faaliyetler kişisel çabalar düzeyinde kalmıştır. Bazı isimler Hoybun adına uluslararası konferanslara mektuplar göndermişlerdir. 1939-1946 yılları arasında örgütün siyasi temsilciliğini yapan Cemilpaşazade Ekrem de bu dönemde faaliyetlerini

sürdürmüştür. (Kurubaş 1997: 186). Savaş sona erdiğinde, Hoybun uzun süredir ara verdiği ilişkileri canlandırma girişimlerinde bulunmuştur. Bu dönemde örgüt isim değiştirmiştir. 1946 yılında, *Civata Azadi ü Yekitiya Kurdistan* (Kürdistan Özgürlüğü ve Birliği Örgütü) adını almıştır. Daha sonra Qadi Mihammed'in başkanı olduğu Kürdistan Demokrat Partisi'nin bir şubesi durumuna gelmiştir (Cegerxwin 2003: 281). Ekrem Cemilpaşazade (1991: 77), 1946'da Mehabet Kürt Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla, diğer Kürt örgütleri gibi Hoybun'un da kendini feshederek, bu cumhuriyete katıldığını kaydetmektedir.

Gerek örgüt içi görüş ayrılıkları, gerekse uluslararası ortamda yaşanan değişim Hoybun Örgütü'nü sona götüren süreci hazırlamıştır. Örgütün bir başka zayıf yönü kendi iddiasının aksine bütün Kürtleri temsil edebilecek bir yapıda olmamasıdır. Sürgündeki Kürtlerden oluşan küçük topluluk, kendini Kürt halkına mal edememiştir (Kurubaş 1997: 176). Bu da bir örgütün yaşayıp, büyümek için temel gereksinimi olan halk desteğini, Hoybun'un yeterince sağlayamadığı anlamına gelmektedir. 1927'de kurulan Hoybun, Kürt hareketinde önemli değişimlerin altına adını yazarak, kuruluşunun üstünden yaklaşık 20 sene geçtikten sonra tamamıyla dağılmıştır.

SONUÇ: Hoybun'un Mirası

Hoybun Örgütü, kendi döneminde çok ciddi kazanımlar elde edemese de, pek çok yönü ve yaklaşımları ile Kürt hareketine yeni bir soluk getirmiştir ve kendinden sonraki örgütler için önemli bir birikim bırakmıştır. Hoybun'dan önceki örgütlenmelere baktığımızda, bu şekilde askeri ve idari yapılanma içine giren bir örgüt olmadığı görülmektedir. Ama belki de Hoybun'un en önemli özelliği, bağımsız bir Kürt devletinin dünya kamuoyunun dikkatini çekmeden, yabancı devletlerin desteğini almadan kurulamayacağını görmüş ve bunu uygulamalarına yansıtmasıdır. Nitekim Nikitin (1991: 337), Kürt milliyetçi hareketinin üç evre geçirdiğini ve Hoybun'un kuruluşuyla yeni bir evreye girildiğini söyler. Birinci evre serkeşlik, sosyal kargaşa ve ayrıcalıklarını kiskançca korumak isteyen feodallerin ayaklanması dönemidir. İkinci evre, Jön Türkler hareketiyle birlikte Kürtlerin ulusal özelliklerini tanıyacak bir konum elde etme yönünde girişimlerin yapıldığı dönemdir. Üçüncü evre ise, Birinci Dünya Savaşı sonrası başlayan Kürt sorununun uluslararası boyut kazandığı dönemdir. Kürt ulusal hareketi 1927'de Hoybun'la beraber üçüncü evreye girmiştir.

Örgüt daha başında askeri bir mücadele planlarken, öbür tarafta bu mücadeleyi etkinleştirmek için gerekli olan propaganda faaliyetleri için düzenlemeler yapmıştır. Diğer örgütlerle kıyaslandığında Hoybun'un diplomatik ilişkiler geliştirmekte önemli bir adım attığını görülmektedir. Öncelikle, örgüt sadece içeride verilen askeri mücadelenin bağımsızlık için yeterli olmadığını çok açık şekilde ortaya koymuştur. Uluslararası kamuoyunda seslerini duyurmak, dönemin büyük güçlerinin siyasi desteğini kazanmak hayati görülmüştür. Bu amaçla Ermenilerle kurulan ittifak çarpıcıdır. Akabinde uluslararası konferanslara gönderilen temsilciler, ikili temaslar, elçiliklere yazılan mektuplar, bir Kürt örgütünün o zamana kadar başvurmadığı yoğunlukta diplomatik çabalardır. Bunun yanı sıra, Türkçe, İngilizce, Fransızca ve Arapça yayınlar, dünyanın çeşitli merkezlerinde kurulan temsilcilikler ve buralarda yürütülen faaliyetler, Hoybun'un sadece hükümetler düzeyinde değil halklar düzeyinde de sesini duyurma çabasında olduğunu göstermektedir.

Hoybun'un Ağrı İsyanı'ndaki rolü ve stratejisi de örgütü ayrılacıklı bir yere koymaktadır. Bu isyan sürecinde düzenli bir askeri yapılanma yaratılmaya çalışılmış, isyanın başına bir komutan atanmış, bizzat örgüt merkezinde stratejiler geliştirilmiş ve bu stratejiler askeri kanat tarafından uygulanmaya konmuştur. Oysa önceki isyanlara baktığımızda, bu isyanların aşiret reislerince ya da şeyhler tarafından yürütüldüğünü, çoğu zaman kontrolsüz geliştiğini ve genellikle bağımsızlık idealinden çok tepkisel yönlerinin önplanda olduğunu görürüz. Ağrı İsyan'ı sırasında örgüt, hükümet gibi hareket ederek askeri ve idari atamalar yapmıştır. Burada bir devletin tüm sembolleri görülmektedir. İhsan Nuri, anılarında, Ağrı Marşı'nın okunduğunu söyler ve ele geçen bölgelere Kürt Bayrağı dikildiğini, askerlerin üniformalarında Hoybun amblemi bulunduğundan bahsetmektedir. O zamana kadar ki Kürt örgütlenmelerinin hiç biri bu şekilde bir yapılanma içine gitmemişlerdir. Hoybun, o zamana kadar zihinlerde olan bağımsız devleti, askeri, idari yapılarıyla, bayrak ve marşı ile somut hale dönüştürme gayesi gütmüştür. Hoybun her ne kadar ortaya koyduğu hedeflerin pek çoğunu gerçekleştirmekte başarısız olmuş ve etkisi sınırlı kalmış olsa da gerek söylemsel, gerekse yöntem olarak getirdiği yeniliklerle Kürt hareketin içinde kendinden sonraki örgütlenmeleri etkilemiş ve Kürt sorununun uluslararası platforma taşınmasında öncü bir rol oynamıştır.

KAYNAKLAR

- Alakom, R. (1998). *Hoybun Örgütü ve Ağrı Ayaklanması*. İstanbul: Avesta Yayınları,
- Aytepe, O. (1998a). "Hoybun Cemiyeti'nin Amerika Faaliyetleri". *Tarih ve Toplum Dergisi*, 30:176, 55-59
- Aytepe, O. (1998b). "Yeni Belgeler Işığında Hoybun Cemiyeti". *Toplumsal Tarih Dergisi*. 10:58, 50-55.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, 030.10.115/796/20.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, 030.10.115/803/3).
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, 030.10.115/803/5.
- Bayrak, M. (der.) (1994). *Açık-Gizli/ Resmi-Gayriresmi Kürdoloji Belgeleri*, Ankara: Öz-Ge Yayınları.
- Bedirhan, P. S. (1994). *Kürt Davası ve Hoybun*. D. Zirek (çev.). İstanbul: Med Yayınları.
- Burkay, K. (1978). *Kürdistan'ın Sömürgeleştirilmesi ve Kürt Ulusal Hareketleri*. İstanbul: Özgürlük Yolu Yayınları.
- Cegerxwin (2003). *Hayat Hikayem*. İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Cöhçe, Salim (2000). "Büyük Ermenistan'ı Kurma Projesinde Kürtlere Biçilen Rol". *I. Milletlerarası Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Güvenlik Sempozyumu*. 27-29 Mart. Elazığ. 511-525.
- Dersimi, M. N. (1992). *Kürdistan Tarihinde Dersim*. 4. B. Diyarbakır: Dilan Yayınları.
- Ekrem Cemil Paşa (1989). *Muhtasar Hayatım*. 2. B. Brüksel: Brüksel Kürt Enstitüsü Yayınları.

Ferheng Kürtçe Online Sözlük, <http://ferheng.org/tr/>

Göktaş, H. (1991). *Kürtler I İsyan –Tenkil*. 3. B. İstanbul: Alan Yayıncılık.

İhsan Nuri Paşa (1992). *Ağrı Dağı İsyanı*. 2. B. İstanbul: Med Yayıncılık.

Jwaideh, W. (2003). *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, İ. Çekem, A.Duman (çev). İstanbul: İletişim Yayınları.

Kahraman A. (2004). *Kürt İsyanları (Tedip ve Tenkil)*. İstanbul: Evrensel Basın ve Yayım

Kalafat, M. (1992). *Şark Meselesi Işığında Şeyh Sait Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Kalman, M. (1997). *Belge Tanık ve Yasayanlarıyla Ağrı Direnişi (1926-1930)*. İstanbul: Peri Yayınları.

Karaca, E. (2003). *Ağrı Eteklerinde İsyan: Bir Kürt Ayaklanmasının Anatomisi*. İstanbul: Karakutu Yayınları.

Kaya, Y. (2001). Fehmi Bilal (Liceli Fehmi). *Özgür Politika*, 20 Mart, <<http://www.biyografi.net/kisiayrinti.asp?kisiid=2764>>

Kocaş, M.S. (1990). *Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri*. İstanbul: Kastaş Yayınları.

Kurubaş, E. (1997). *Başlangıçtan 1960'a Değın: Kürt Sorununun Uluslararası Boyutu*. Ankara: Ümit Yayıncılık.

Malmisaniy (2004). *Diyarbakırlı Cemilpaşazadeler ve Kürt Milliyetçiliği*. İstanbul: Avesta Basın Yayın.

Nikitin, B. (1991). *Kürtler, Sosyolojik ve Tarihi İnceleme*, H.Demirhan (çev.) Cilt I-II. 3. B. İstanbul: Deng Yayınları.

Oran, B. (2003). Dönemin Bilançosu 1919-1923. *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*. B Oran (der.). Cilt I, 7. B, İstanbul: İletişim Yayınları.

Öznur, H. (2003). *Cahşların Savaşı*. Ankara: Atınküre Yayınları.

Sarınay, Y. (1998). “Hoybun Cemiyeti ve Türkiye’ye Karşı Faaliyetleri”. *Ataturk Araştırma Merkezi Dergisi*. XIV:40. <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-40/hoybun-cemiyeti-ve-turkiyeye-karsi-faaliyetleri>. erişim tarihi: 10 Temmuz 2015.

Sasuni, G. (1986). *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15.yy dan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri*. Stockholm : Orfeus

Şadillili, V. (1980). *Türkiye’de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar*. Cilt I. Ankara: Kon Yayınları.

Şimşir, B. (1975) *İngiliz Belgeleriyle Türkiye’de Kürt Sorunu, 1924-38*. Ankara: Dışişleri Bakanlığı Basımevi.

- Uzgel, İ. (2003). İngiltere'nin Kürt Politikası. *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*. B Oran (der.). Cilt I, 7. B, İstanbul: İletişim Yayınları
- Yavuz, S. (Ed.) (2005). *Taşnak-Hoybun*, İstanbul: İleri Yayınları.
- Yıldız, Z. (1992). *Kürt Gerçeği: Olaylar, Oyunlar, Çözümler*. İstanbul: Yeni Asya Yayınları.

Di Kilamên Evdalê Zeynikê de “hezkirina jîyanê û daxwaza mirinê”

Joy of Life and Death Wish in Evdal Zeynike’s Songs

*Hasan Karacan¹, Rasim Başar²***Abstract**

The most famous folk singer (dengbej) that is known as the first in Kurdish culture is Evdale Zeynike. He generally thematizes life, death, birds, nature, girls, boys and love subjects in his ballads. In his life nature, dreaming, Serhad (Eastern Turkey), Surmeli Mehmed Pasha (Smutty Admiral Mehmed) and Temo have important roles. Meeting with Surmeli Mehmed Pasha and his death have impressed the life of the master. Crane is an important type in his life. This type symbolizes subjects such as poverty, neediness, friendship and nature. The metaphor of “life and death” shows itself explicitly in his life and ballads.

Keywords: Life, death, Evdale Zeynike, poverty, Surmeli Mehmed Pasha

Özet

Kürtlerin dengbejlik kültüründe bilinen ilk dengbej Evdalê Zeynikê’dir. Çoğunlukla kılamlarında (şarkı, gazel) canlıları, ölümü, kuşları, doğayı, genç kızlar ile genç erkekleri ve aşkı konu edinir. Onun hayatında doğa, rüya görme, Serhad, Sürmeli Mehmed Paşa, turna ve Temo öğeleri önemli yer tutmaktadır. Özellikle Sürmeli Mehmed Paşa ile tanışması ve Sürmeli Mehmed Paşa’nın ölümü Evdalê Zeynikê’nin hayatında büyük bir etki ve iz bırakmıştır. Turna, Evdalê Zeynikê’nin hayatında önemli bir semboldür. Bu sembol fakirlik, yoksulluk, dostluk ve doğa gibi kavramlara karşılık gelmektedir. Onun hayatında ve kılamlarında “yaşam ve ölüm” zıtlığı kendini açık bir şekilde göstermektedir.

Anahtar Sözcükler: Yaşam, ölüm, Evdale Zeynike, fakirlik, Sürmeli Mehmed Paşa.

Recommended citation:

Karacan, H. & Basar, R. (2015). Di Kilamên Evdalê Zeynikê de “hezkirina jîyanê û daxwaza mirinê” [Joy of Life and Death Wish in Evdal Zeynike’s Songs]. *International Journal of Kurdish Studies* 1 (2), pp.43 – 56.

¹ Corresponding Author: Asst. Prof. Dr. Kurdish Department, Dicle University, Diyarbakir, Turkey.

E-mail: hasan.karacan@dicle.edu.tr

² MA student, Institute of Social Sciences, Department of Kurdish Language and Culture, Dicle University, Diyarbakir, Turkey. E-mail: r.basarr@gmail.com

DESTPÊK

Di dîrokamirovahiyêde bêşik a ku mirov û zindiyên din ji hev vediqetîne ziman û çanda wan e. Di dîrokaşaristaniyekê de, ji bo nîşaneyê peşketina çandekêpîvana yekemîn peşketina ziman e. Gelên ku li zimanê xwe xwedî derketine her tim zêdetir bi pêş ketine. Bêziman mirov bihevre nikarin bijîn û bi hev re nikarin têkiliyekê deynin û nikarin baş hevûdu nas bikin. Eger mirov biçavekî civaknasî li civakekê binêre mirov wê gavêdibîne ku ji bo netewekî şerta yekemîn ziman e. Ziman di navbera duh û îro de, di navbera nîfşên kevn û nû de pireke bêhempa ye. Ev pir e li gor peşketina ziman li ser lingan dimîne.

"Dîroka wêjeya devkî, ji wêjeya nivîskî pir kevintir e. Dema ku li dîroka wêjeya gelan dinihêrin em dibînin ku berhemên herî kevin yên wêjeyê herhebên devkî ne. Her çiqas ku hin ji van berheman hatibin jibîrkin jî berhemên ku li xweşiya civakê çûne, tevî hin guherînan, gihastîne heta roja îro" (Yê ji Ayyıldız û Birgören veguhêztiye Çiftçi, 2015). Di dîroka kurdan da çanda dengbejiyê li ser xîmên wêjeya devkî ye. Çanda dengbejiyê; ji bo dîrokê, wêjeyê, erdnîgariyê, civaknasîyê, kevneşopiyê, derûnnasîyê û mûzîkê xîmeke pîrçewi ye. Bi saya dengbêjan, çanda kurdan gihiştîye hetenê nîfşên îro.

Peyva "dengbêj" peyveke hevedudanîye. Ji peyva "deng" û "bêj" pêkhatiye. Ji bo kilambêj û stranbêjan re bûye navekî taybet.

Dengbêjî di warê edebiyata devkîde kareke pîroz e. Ji bo edebiyata devkî Celîlê Celîl wiha dibêje: *"Edebiyata devkî şêwe û awayê 'vegotina çandî' yê xelkê ye. Ji ber vê yekê ye ku li Kurdistanê, dengbejî û çîrokbêjî pir pêşketî ye û li her derê, dengbêj û çîrokbêj hene. Ev dengbêjên ku pîraniya wan xwendin û nivîsînê nizanin, gung bi gund, cih bi cih digerin û rojên rabirdû werdigirin û tînin roja me. Di eynî wextê de, bi gotinên xwe yên bijarte û awaz û awayên xwe yên taybetî, ew şahidî li dinya dihu, li dinya ku êdî winda dibe, dikin"* (Celîl, 1978:39).

Gava mirov dibêje dengbêj, bêşik ê yekemîn tê hişê mirov ku ew Evdalê Zeynikê ye. Evdalê Zeynikê, hunermendê bi nav û deng ê wêjeya devkî yê Kurd û Kurdistanê û dengbêjê dîwana Surmêlî Mehmet Paşa bû. Di serê sedsala 19mîn de jidayik bûye. Li gorî lêkolînan Evdalê Zeynikê destpêka salê 1800î heta dawîya wê sedsalê jiyaye. Di derheqê ji dayîk bûn û mirina wî de neviyê Evdal, Emerê Zeynikê li gor pirtûka Ahmet ARAS wiha dibêje: *"Kalkê min li Cemalvêrdî hatiye dinê (gundê Seregola). Wexta ku wefat kir, kalkê min sed û deh salî bû. Min kalkê xwe dît û kilam û meqamên xwe ji wî hildan, kalkê min sal û sal û nîvekî berya şer wefat kir (Şerê Duniyayê yê 1'ê). Ez wê çaxê dozde-sêzde salî bûm"* (Aras, 2014:152).

Evdal, di nêzî 30 saliya xwe de xewnekê dibîne û piştî vê xewnê dengê wî zelal dibe û ji aliyê Xwedê ve îlham jê re tê. Bê navber bi rojandistre. Li ser zindiyên û miriyan, teyr û qulingan, dar û beran, xort û keçan, dilketî û evîndaran, mêr û mêrxasiyan kilaman dibêje.

Li gorpirtûka Ahmet ARAS neviyê Evdal, Emerê Zeynikê di derhaqê destpêkirina dengbêjiya Evdal dewiha gotiye: *"Kalkê min di serî da dengbêj nebûye. Hetanî ku salên wê dema emrê xwe jî ewî, mînanî herkesî bi rencberiya xwe û bi cot û cobarê xwe re mijûl bûye. Di wê dema emrê xwe da kalkê min şevêkî xewnekî dibîne. Di xewnê da vedireşe, garisên hûr ji qirika wî tîn xarê. Rîspîkî gund hebûye, mêrik him rîspî, him jî alim bûye. Sibetirê kalkê min diçe cem wî, xewna xwe jê re ibêje. Rîspî xewna wî waha şîrove dike; dibê: "Xudê xewna te bi*

xêr bike kurê min. Heke te ew xewna di 15 saliya xwe da bidîta, tê bibûya alimekî mezin, heke te di 20 saliya xwe da bidîta, tê bibûyayî merivekî pir dewlemend, lê te ku ew xewna di vê çaxa emrê xwe da difîye, ez bawer dikim tê bibî dengbêjekî pir mezin ku heta dînya ava be, nav û dengê te wê bê gotin.” (Aras, 2014:152)

Ji vê bendajor tê fêhm kirin ku Evdal piştê vê xewnê dest bi dengbêjiyê kiriye. Lê belê piştê Evdal li Serhedê gelek dengbêj li ser şopa wî meşiyane. Bi têkildariya hoste – şagirt xwe perwerde kirine û tradisyonek ava kirine.

“Evdalê Zeynikê ruhê kilama Serhedê ye... Zimanê kilaman mîna avên kanyê çiyayên Serhedê zelal, paqij û xwezayîne, ewaz û qeydê wan xule-xul û leme-lema avên çiyayên Serhedê tînin bîra mêriv, mîna pelên kulîlkan peyv û ewazên kilaman nazik, bînweş û rengîn, mîna hingivê ji kulîlkên çiyayên Serhedê şîrin û temxweşin....” (Boyîk, 2005)

Di derheqê dengbêjiyê de Dengbêj Xalê Seyîdxan wîha dibêje “Bila van kilaman ji me bigirin. Çewa ku me ji Evdalê Zeynikê hilgirtiye, bila ew jî ji me bigirin.” (Boğaziçi Üniversitesi Edebiyat Kulübü Dergisi, 2008:38)

Jiyana Evdal, bi nasîna Surmeli Mehmet Paşa re dibe jiyana ka taybet. Piştî mirina Surmeli Mehmet Paşa Evdal diguhere û ji dinyayê sar dibe. Ev bûyer jiyana wî vajî dike. Mîrov li gorvê, jiyana Evdal dikare bike du beşan:

1-Dema hezkirinajîyanê

2-Dema daxwaza mirinê.

“Jîn û mirin” dû peyvên li gorî wateyên xwe dijberê hev in. Çawa ku tê zanîn her tişt bi dijberê xwe qewî ye. Vê dijberiyê xwe di nava jiyana Evdalê Zeynikê de jîgelekî daye nîşandan.

Ji lêkolînan jî tê fêhm kirin temenê Evdal ji sed salî zêdetir e. Li gundê Topraxqeleya girêdayê Eleşgîrê Dengbêjê Zor Surmeli Memed Paşa bû. Ew ne ku tenê dengbêjekî bi nav û deng bû. Ew aşîq, helbestvan û şexsiyetekî dema xwe yêmezîna bû. Ev hûnermendîya wî carna ji girêdayîya wî ya jîyanê, carnan jî derdê xizaniyê û kalitîyê dihat.

1-Homerosê Kurdan “Evdal”

Mehmed UZUN di romana xwe ya bi navê “Rojek ji Rojên Evdalê Zeynikê” de bi qehramanê romana xwe yê ku navê wî “Evdalê Zeynikê” bû, wîha dide axaftin “Şagirtino, dilgeşino... hûn dengê xelkê ne. Hûn bendewarê ruhê wî, qasidê hîs û canê wî ne. Bilivînine, bilezînine, mîna min, gotina dihu û pêr werbigirine, gotina xwe lê zêde bikine, li gora xwe biguherînine û bi pêşerojê biguhezînine. Hûn bi xwe biafirînine, siûda merivan û halê bûyeran bikine kilam û stranîne. Bila kêmaniye hunermendiyê tê nîn be û ew lihevhatî bine. Li xelkê guhdarî bikine, pê alaqedar bine, bala xwe bidîne û wan seh bikine, bi gotina xwe, bi rabûn û rûniştina xwe nerm bibine. Xêr, feyde û sûda welat, xelk û zimanê xwe li ser her tiştî re bigirine...” (Uzun, 2010:32)

Nivîskar Aris Arda di sala 2007an de, Yaşar KEMAL û berhemên wî dinirxîne û tespîtekê dike. Ji bo şibandina şêweza Yaşar KEMAL – Evdalê ZEYNIKÊ wîha dibêje : “Di

eslê xwe de romanên Yaşar KEMAL ên bi tirkî hatine nivisandin mînanî ku mirov bi awayekî bi Evdalê Zeynikê kilaman tirkî bide gotin." Ev jî nişan dide ku şewazên her du hosteyan ji heman binyadê tên. Her du jî ji heman kaniyê avê vedixwin.

"Mehmed UZUN bi tarîxa 1998 de di berhema bi navê "Dengbejlerim" de bi çend caran Yaşar Kemal gotiye ku Evdalê Zeynikê Homerosê kurdan e"(Temo, 2005). Homeros çawa ku tê zanîn li ser 'Edebiyeta Yewnan a Dema Qilasîk' bandoreke mezin kiriye. Li gor çavkaniyan, Homeros nivîskarê Destana Îlyeda û Odysseîayê ye. Di wê demê de gelev destan ji ber zanibûn. Homeros li ser nivîskar û helbestvanên navdar 'Shakespeare, Virgil, James Joyce hwd.' bandoreke mezin kiriye.

Çawa destanên Homeros ji aliyên gel ve hatine ji ber kirin, îro kilamên Evdal jî ji aliyê gelê kurd ve hatiye ji ber kirin. Çawa ku Homeros li nivîskar û helbestvanê navdar bandor kiriye, Evdal jî li ser helbestvan û nivîskarên navdar ên mînanî; Yaşar KEMAL, Mehmed UZUN, Şakiro, Şeroyê Biro, Reso bandor kiriye.

2. Di Jiyana Evdal De "Hezkirina Jîyanê"

2.1 Dema Xortaniyê

Ji bo danasîna peyva " jîyan" ê gelek tişt hatine gotin û hê jî tên gotin. Li ser wateya jînê ol (bawerîyan), zanist û felsefeyan gelek tiştên cur bi cur gotine û wateyên nû li vê peyvê bar kirine. Jîyan bi hatina dinyayê dest pê dike û bi mirinê ji bidawî dibe.

Heyama ewila Evdalê Zeynikê ya evîndariya jîyanê ye. Bi gotina wî, ev heyama xweş ji 13-14 saliya wî dest pê dike (bi qewlê dengbêjan; di kemla xortaniyê de) bi mirina Surmeli Mehmed paşa (1865) bidawî dibe. Di kilamên wî yê di vê demê de evîn, hêvî, xweşbînî, xwebawerî, serfirazî, coş û kelecaneke xwiya dike. Ji xwe ew hunermendekî bi serê xwe û bi dilê xwe bû. Evdal gava diçe cem Surmeli Memed Paşa, tirsê wî ya mezin ketina bin nîr e; lewma di serî de jê re dibêje:

"- Paşa xweşbe, ez merivekî serbixwe û destûrdayî me, dengbêjiya te ji min re zehmet e, tu were ez nikaribim ji binê barê te derkevim.

Li ser vê gotinê Evdal, paşa têdigihîje ku dengbêjiya dîwana wî ne bi dilê wî ye, weha lê vedigerîne:

-Tu ku bibî dengbêjê min, bi we'da Xwudê be, ez têkilî te û karê te nabim, tuyê li cem min dîsa destûrdayî bî, dilê te çawa dixwaze wisa bike." (Aras, 2014:49)

Evdalê Zeynikê, di zaroktiya xwe de heyranê xweza û jîyanê bû. Bi tena serê xwe diçû deşt û zozanan, nav bexçe û ber çeman. Guh dida dengê avê û çivîkan. "Evdalê Zeynikê têkiliyeke xurt bi jîyanê re daniya. Jîyan pir kûr his dike. Car caran derdikeve çolê. Bi zinaran re bi kûlîlkan re sohbetê dike. Dêrê dilê xwe dide wan, êşa xwe dide wan. Car caran tê nav jîyanê bi gundiye xwe re bi cînarê xwe re der haqê felsefa jîyanê de diaxive. Taybeytiye wî ev bû ku ji deşt û zozanan gelekî hez dikir, ji mirovan, ji heywanan hez dikir. Evdal evîne jîyanê

bû" (Evdalê Zeynikê, 2010). Di xortaniya xwe de gelekî bêdeng û hestiyarbibû. Her tim guhê xwe dide xwezayê.

Gava Evdal xewn dibîne û dibe dengbêjekî bi nav û deng, têkiliya wî û jîyanê qewîtir û geştir dibe. Evdal gelekî beşdarê dawetan, mihricanan, şahiyan dibe. Li heremêgel gazî wî dikin, dixwazin ku Evdal beşdarê daweta wan bibe û wan şad bike. Dema xortaniya xwe de û berî mirina Surmeli Mehmet Paşa de kilamên ku striye piraniya wana li ser evîne, av û çeman, teyr ûqulingan, mêrxasî û xweşiyên jîyanên bûne. Evdal di wê demê de kuçend kilamin ku striye evin: Ezê Ji Erzurûmê Hatim Bi Kawranî, Dîlber, Şêx Ronî, Hayê Li Min, Leca Evdal û Gûlê, Lo Mîro, Lê Axçik Canê, Sîncarî Talo, Ezê Ji Teyra Teyrekî Hur im, Evdal û Şêx Silê, Dêrsim e Xweş Dêrsim e.

"Evdal, tevî gundiyan bi kerwanî dîçe kêşa Diyarbekirê. Di wê rêwîtiyê de rastî qîz û bûkên bedew tê, ji wan re kilaman dibêje. Li Zozanên Silê qîzekê bedew dibîne û kilameke davêje ser wê:

Hayê Li Min

Hayê li min, hayê dilo...

Minê li dîharê Zozanê Silê

Şalûr hat bû mêvanê gulê

Ji sibê hetanî êvarê tew-tew dikir,

Bi dozde awaza digo, lebê-belê

Awirê çavê vê teresê teres-bavê

Fenanî topek ji topê Kurd Elo paşa

Meriv dayne Çiyayê Qerejdaxê

Bigrê bavê Birca vê Musilê

Xudê meriva neke tora te sêrbazê, te gawurê

Mîna bi gulla topê birîndar be

Ji sibê heya êvarê ji ber birîna xwe bidilê...

Heyla hayê li min, hayê dilo

Heyla hayê li min, hayê weylo"

..... (Aras, 2014:40)

Di vê kilama jor de peyvên "Zozanê Silê, şalûr, tew-tew kirina çivîkan, awirê çavan, Çiyayê Qerejdaxê" eleqedariya Evdal û jîyanê bihevne nişan dide. Hinek ji van peyvên qala xwezayê dikin. Bidelaliya xwezayê dilên mirovan bi dinyayê xweş dike. Ew peyvên din jî qala evîniyan dikin. Eger ku di dilê mirov de evîn hebe destên mirov tu car jî dinyayê nabe. Daxwaze dilê mirov her tim dibe dîtina evîndarê mirov.

Evdal, gava bi Surmeli Mehmet Paşa re ji bo Şerê Xozanê di Dersimê de diboriya kilama xwe ya bi navê "Dêrsim e Xweş Dêrsim e" distirî. Di vê kilamê de qala delalîya qizên heremê û pesndayîna ardnîgariya Dêrsimê dike.

Dilêm lo lo, dilêm lo lo, dilêm lo lo

Dilêm lo lo, dilêm yar yar

Dilêm lo lo, Dêrsim e loxweş Dêrsim e

Avên çeman û kaniyan tîn ser me da gime-gim û zime-zim e

Ezê li Dersima Jêrîn rastî sê zerya hatime

Yeka Tirk e, yeka Kurmanc e, yeka Ecem e

Bextê we da me birano, wana bi avirê çava ez kuştîme...

Dilêm lo lo, dilêm lo lo

Dilêm lo lo, dilêm yar yar

..... (Aras, 2014: 81).

Di kilama jor de Evdal bi dilê xweredipeyive. Kilam bi 'dilêm lo lo' destpê dike. Qala xweşiya gime-gim û zime-zima av, çem û kaniyên Dêrsimê dike. Qala qizan dike û wana li gor perî û perîzade teswîr dike. Ev teswîr jî şanîdana hezkirina wî ya jîyanê û delîlên qewîbûne hûnermendiya wî ne.

Evdal di dema xwe de li herema dor xwe dengdaye. Di kilamên xwe de vê deng dayîna xwe wiha tîne zimên;

Qonaxa Bavê Te Kulî Ye

Evdal digo Temo lawo îro qonaxa bavê te Kulî ye

Komek qîz û bûkê kulyê li ser ava Erez kiras-şo daniye

Qîzekî digo hela mêzekin, ew kalê şerpezêli ser piştî hespê kî ye?

Malxirabo ku dike qîrîn, meriv dibê qey dîn e, yan cinnûye (bi cina ketiye)

Xwenga wê ya mezin digo hêdî qiseke, bira dengê te neçê wî ye

Korê, çima tu nizanî, ew Evdalê Zeynikê, bavê Temo, siyarê Kûvî ye

Ew îro li Soylemeza Jorîndengbêjê deweta Qulî ye (Aras, 2014:130)

Ji kilamajor tê fêhm kirin ku Evdal, li herema xwe bûye dengbêjekî navdar. Ji axaftina qîzan jî derdikeve holê ku li derûdorê xwe tê nasîn û hezkirin. Ji bo dawetan, ji bo şahiyên gazî wî dikin.

3. Daxwaza Mirinê (Piştî Mirina Surmeli Mehmed Paşa)

Ji bo mirinê gelek tişt tên gotin. Li gorî gelek baweriyên olî gava rih ji laş bikişê û bigihêje afirînerê xwe, jê re mirin tê gotin. Danasîne mirinê ji bo zanista olî, pisîkolojiyê, tasavvufê, zanista gelê bu ye mijareke girîng. Bêşik mirin di nav çandan tevde ji bo yên dimînin xemgîniyekê giran çêdike.

Mirin ji bo her tiştî dawîbûne. Ev dawîbûn ji bo mirovan gelek caran tirs û gûmanan çêdike. Li gorî gelek baweriyên û felsefeyan mirin, ji bo zindiyangiştina afirînerê xwe ye. Piştî mirina Surmeli Memed Paşa û bidawîbûna desthilatdariya malbata wî jî êdî Evdal bêxwedî maye. Di serî de ji bo debara malbata xwe di gundê Qanciya de digel dengbêjiyê, rênçberî û sewalvanîyê(heywanvanî)dike. Bi gotina kurê neviyê wî yê bi navê Beşer Berke, Evdal ji vî gundî jî mala xwebar dike diçe Dadewêrana Xinûsê; du salan jî li wir dimîne lê, "ji ehlê wê kêşê aciz dibe" careke din mala xwe tîne Qanciya.

Evdal di vê kilama jêrde yaku bi navê "Heyla Wayê" tê zanînde, qala çûyîna Şerê Xozanê dike û li ser mirina Surmeli Memed Paşa disekine.

Heyla Wayê

Temo lawo îro dilê min şewîtî, li halê mi girîya

Lo lawo hela bala xwe bidê ronî ji ber çavê min biriya

Wextê ku ez bi Surmeli Memed Paşa ra çûme Xozanê

Bila Rebbê Alemê emanete xwe ji min bistanda

Gava ku kokaegîtan û efrûta li me qeliya

Bavê te di dawîya emrê xwe da mîna peza gura-girtî

Ji refê xwe qetya û maye li dû birra û keriya

.....

Bira qeda bê li herçar rojê vê dinyayê

Kes pê bawer nebe, emrê çûyî bexê êdî şûnda nayê

Ezê ricakî ji Rebbê Alemê bikim,

Belkî Xudê li ser îmanê emanetê xwe ji mi bistîne

..... (Aras, 2014:128)

Şerê Xozanê di jiyana Evdal de cihekê pir girîng girtiye. Evdal qala xwe û çûna Şerê Xozanê dike. Bûyera ku hatiye serê Surmeli Mehmed Paşa û ku bûye sedemê mirina wî, Evdal gelekî xemgîn kiriye. Evdal bi mirina Surmeli Mehmed Paşa dibêje ku koka egîtan li dinyayê qeliyaye. Xwe dişibîne pezê ku ji keriya xwe qetiyayî. Ji Xwedê daxwaza mirina xwe dike ku ji vê xemgîniyê xelas bibe.

Li gor tespîta Ahmet ARAS: "Şairê Turkmenan yê bi nav û deng Dadaloglu jî wê demê li cem Axayê Xozanê bûye. Ango şairê Turkmena yê bi nav û deng Dadaloglu û

helbestvanê Kurd yê herî mein Evdalê Zeynikê hatine pêşberî hev, lê hayê wan ji hev nebûye. Dadaloglu ji bo wê bûyerê awha dibêje:"(Aras, 2014:85)

"Dadaloglu yarın kavga kurulur

Öter tüfek davulbazlara vurulur

Nice koç yiğitler yere serilir

Ölen ölüir kalan sağlar bizimdir." (Boratav, 2000: 148; II numaralı şiir)

Kurdiya wî Ahmet ARAS wiha wergerandiye;

"Ew rojê dîsa bê, dîsa şerê tevkeve

Tiving wê deng bidin, dawlumbaz wê lêkeve

Sultan xweyî ferman be, çiya û banyê me hene

Ki dimre, bira bimre, saxên me besî me ne." (Aras, 2014:85)

3.1 Dema Kalîtiyê

Evdal hingê ji kalîtiyê gazincan dike, mirineke zû dixwaze. Evdal rojekê li hespa xwe siwar dibe ku here mala Qulîxan Begê, di rê de li gundê Kulyê li ser çem rastî qîz û bûkên wan tê. Ew bûk û qîzên wî gundî ji Evdal xeber didin. Evdal fêhm dike û kilamekê davêje ser wan. Di wê kilama xwe de gazinan ji kalîtiyê û ji xizaniyê dike. Ew kilam wiha ye;

Ji mirina Memed Paşa vir de ez şerpeze me

Wey kaliyê, wey koriyê

Xudê xirab bike kalaniyê

Welle Temo lawo mirin çêtir e ji feqîriyê

Heyla lawo, vê felekê nizam çima li bavê te ha kir

Berxê min lawo, emrê bavê te nêzîkî heystê sal kir

Bavê te li Xozanê yekî mîna Memed Paşa winda kir

Di dawiya emrê min de felekê barê feqîriyê li min bar kir

Wey kaliyê, wey koriyê

Xudê xirab bike kalaniyê

Welle Temo lawo mirinçêtir e ji feqîriyê

..... (Aras, 1996:125)

Evdal di vê kilama jor de piştî mirina Mehmed Paşa û wirde astengiyên ku kişandiyagelekê wî êşandiyê û hete daye qirika wî. Ji vê sedemê gilî û gazinên xwe ji kalîti û koreniyê dike, xelasiya xwe di mirinê de dibîne. Ev hevoka Evdal ku dibêje "mirin çêtir e ji feqîriyê" di nav çanda kurdan de bûye mîna gotineke pêşiyar û dibe benîştê ser devê kal û pîr û xizanan. Qala temenê xwe jî dike ku li gor kilamê jêr, temenê wî bûyenêzîka heştê salî.

.....

Temo lawo ezê bi diharê pira Kulyê diketim bi dar û bî ye

Her dû aliyê Pîra Kulyê bi çiya û newal û gelî ye

Evdalê Zeynikê bavê Temo, gula govenda, siyarê Kûvî ye

Gundê ku ew lê bûye mêvan, gelek qîzê mîna te lava kiriye

Digom Evdal me ramûse, mi daxwaza wana paştta vegerandiyê

Xwenga piçûk digo ev kalê han çima kilama davê ser min, dike qîrîn e

Lê lê xwengê tu dibê qey ev kalê han xurifye, yan jî dîn e

Ebûr nabe Temo lawo ebûr nabe

Evdal digo qîzê te çima awha di ser mi da zarke- zark e

Çend sal berê xelkê digo Evdalê Zeynikê çi xortekî başî pak e

Çima ku çend diranê min ketine, çend tayî spî li rûyê mi hatine

Loma ew keçika pîsa-pintî awha dibêje, poz bi mi nake,

Ebûr nabe Temo lawo ebûr nabe

Ji destê qîz û bûkê vî zemanî

Rêwyê riya di riya xwede derbas nabe (Aras, 2014:132)

Di kilamê jor de qala kalîtiya xwe dike û qala xwe, ya berî çend salên ku pesnê wî didan dike. Ji sedema ku diranê wî ketine û çend tayên spî li ruyê wî peyda bûne qîzîk pê poz nakin. Ji vê sedemê jî ji qîz û bûkên wê demê gazincan dike.

3.2 Evdal û Qulingê Baskşikestî

Hevaltiya Evdal û qulingê baskşikestî nîşan dide ku Evdal çikasî têkildarê xwezayê ye. Di koritixwede, xwe û qulingekî baskşikestî wek hev dibîne. Ev qulingê baskşikestîhetanî dawîya jiyana wî pê re hevaltiyê dike. Di koraniya wîde dilê wî bi qulingê baskşikestî dişewite. Wî tîne mala xwe û par û baskên wî yên şikesî girê dide. Wî xwedî dike pê sebra xwe tîne. Jina wî Eyşoji vê halê wî pir aciz dibe. Ji sibê heyaniê êvarê ji xizaniê û belengaziyê giliyên xwe dike. Ji Evdalê kalê ketî jî gazinan û lomeyan dike. Tim û tim di ser de dilobîne û wî ji canê wî bêzar dike û gelekî wî diêşîne.

.....

Evdal quling hemêz dike, ji wê da tîne
Bi danê esrê ra xwe bi malê ra digihîne
Dema ku Eyşo quling li hemêza Evdal dibîne
Li nav çavê xwe dixê, dike qîrîn û qutîn e
Dibê ew çend kod zikataku xelkê ji zarokê min ra anîne
Evdalê here teyr û tûyê çolê bi xwe ra hilde bîne
Xwidê qebûl neke, wê teyr û cûcîkê xwe lê biçêrîne
Di nivê zivistanê da wê qût û qismetê me biqedîne
Eyşoya hêsîr û belengaz wê paşê ji ku bîne (Aras, 1996:135)

Jiyana Evdal bi hevaltiya quling û wirve diguhere. Evdal rewşa xwe ûqulingê baskîkestî dişibîne hev. Çawa ku ew kal bûye, çavên wî kor bûne û piştî mirina Surmeli Mehmed Paşa kêmqedir bûye; quling jî ji sedema ku baskên wî şikestine nikare mîna refên xwe bifire ûtena bi serê xwe maye, ew qedera xwe û quling wek hev dibîne.

3.3 Koranî

Evdalê kal û korê ketî yê ku ji destên xizaniyê belengaz bûye û ji gilî û gazinên Eyşoya kevaniya mala xwe ya zimandirêj tengezar bûye, tûrê xwe bi milê xwe ve dike, bi qewlê dengbêj û çîrokbêjan heta mirina Temo bi destê Temo digire. Piştî mirina wî, kurê xwe yê Mihê dide cem xwe; gund bi gund, qonax bi qonax li recûyê digere.

Recû ne pars e; di çanda Kurdan de kevneşopîyeke civakîya piştevaniyê ye. Kesê ku bi ser de qeza û bela hatine, wek mînak agir bi mal û axûr û mereka(kadîn) wî ketibe, bi zilm û zordariya neyaran ji gundê xwe reviyabe, an jî di can û bedena wî de nexweşîyeke bêderman peydabûbe, li nav êl û eşîr û nas û dostan digere; ew bûyerên ku hatine serê wî bi awayekîrasteqîn vedibêje û pere, sewal, xurek û alîkarî berhev dike. Recûkar, wek parsekan ji xwe remîna pîşe nahesbîne û heta dawîya dawîn berdewam nake. Bi başbûna rewşa aboriyê re recûkar dev ji vî karî berdide.

Kalitî ne bes e, koraniya reş û tarî jî xwe dide ser çawên wî. Ev rewşa kambax dara piştî Evdalê Zeynikê ji binî ve dişikîne. Evdal ji bo vî halê xwe wiha distrî:

.....

Evdal koranî lê, lê, lê
Ax lê, lê, ne tu çek e,
Belkî rebê alemê, milê mêrikê misilman,
Cimaeta hazir, lê, lê têra neke.

Xelkê wunda kiriye
Mal temelê dinê û dinyalikê
ga, pez, û kotan, cot û çêlek e,
Evdalê lawê Zeynikê,
Piştî heftê heştê salî da,
Winda kiriye cotek çavê reş belek e,
Dilêm yar yar, dilêm yar yar. (Çamlıbel, 2005:130)

Bi qewlê wî êdî "aborî nabe". Birek zarokên hûr, Temoyê sêwî, qulingê baskşikestî, Eyşoya pitpitok û zimandirêj... Evdalê dilbikul û bêçare, piştî heftê- heştê saliya xwe wê bi ser rêya bikeve, gund bi gund, qonax bi qonaxbigere; ji bo recûyê wê xwe bavêje ocaxa axa û malmezinên kurdan.

.....
Xwedêyo, te çima li min wiha kir?
Gava emrê min sêzde çarde bû,
Te çima dilê min li dinya derewîn şad kir,
Te emrê min derbasî heftê kir,
Korbûn li min peyda kir,
Ez şîva şerpeze, li pey heval û hogira,
Li dinyayê stûxwar kir.
Aborî nabe, lawo ez nizanim wê îro pêve,
Axiriya însanê kal û kor wê çawa be?
Eman, eman, eman, eman,
Ax eman, eman, eman, way koraniyê.
Way koraniyê, way koraniyê,
Lawo mirin çêtir e
Ji halê vê feqîriyê.
Loo, looo mîrooo,
Rabe vê sêbêngê min dizanî,
Pêşiya bavê te her sê,
Lê, lêê mehê zivistan e,
Felek xayîn e, dinya ye,
Min ji te re nego, tu caran,
Tim cara çira kesî heta sibê naşixulîne,
De tu rabe destê bavê xwe bigire,

Ser axayên welatê Serhedê bigerîne (Çamlıbel, 2005:80)

Di jiyana Evdal de piştî korbûna wî mirin jê re bûyexilasiyek. Ji vê sedemê gelek caran di kilamê xwe de qala mirinê û daxwaza mirineke zû kiriye.

Mihê lawo kalanî koranî ne tu çek e

Xwedê milê mêrê camêr pêde neke

Mihê lawo xizanî ji mêrên camêr re milşikandin û çek e

Xaliqê alemê amanetê xwe ji bavê te bistîne,

Li dinyayê rezil meke (Çamlıbel, 2005:130)

Piştî ku temenê Evdal ji sedî derbas dibe êdî nikare kilaman bibêje. Car carna eger yekê qedirşînas ji wî kilamek bixwesta, dilê wan nedihîşt disa ji wan re distirya.

Evdal nexweş dikeve, çendekî bi vî halê xwe yê nexweş di nav ciyande dimîne. Rojekê kurê wî Mihê dinêre ku nexweşiya bavê wî lê giran bûye. Rewşa wî rewşa mirinê ye. Mihê ji Evdal destûrê dixwaze ku here gazî melê gund bike lê belê bavê wî destûrê nadê. Ji zarokên xwera dibêje ez bêşûç û bêgunehim. Ezê rîsipî herim huzura xwedê.

Evdal ji zarokên xwe û neviyên xwera wesiyata xwe dike. Ji wanre dibêje ku çend kilamên ku ji wanre hiştîyê ji xezinên dinyayê tev bi qedir û qiymetir e. Evdal bi taybetî jî kilama "Dersimê" û kilama "Xozanê" bi wan dide jiberkirin. Dixwaza ku her tim li van kilaman xwedî derkevin.

3.4 Tradîsyona Evdalê Zeynikê

"Ew dengbêjên me yên Serhedê yên îro gişk di terzê kalkê min da distirên. Şeroyê Biro, Reso, Şakiro û yên din wên ku di radyoya Rewanê da distirên. Şeroyê Biro ew hema mînanî kalkê min distirê" (Aras, 2014:152). Ji aliyê zaniyaran ve tekildariya di navbera hoste û şagirtan wek "Tradîsyona Evdalê Zeynikê" hatiye pejirandin.

Tirsa Evdal yek jî ew e ku nifşên piştî wî werin vê hûnermendîya dengbêjiyê nikaribin pêk bînin û rabin navê dengbêjan li xwe bikin. Li ser vê mijarî jî vê kilama li jêr dibêje:

Heyla Wayê

Temo lawo, derdê min besî min nîne,

Nizanim îro te li min xêr e,

Lawo îro girrek bi lingê mi ketiye

Hetanî tepa serê mi dihêre,

Hey lo lawo mizgînîya min li te be,

Min berhemek usa li dinyayê hiştîye.

*Heta roja qiyametê li erdê bimîne,
Ew tucar xirab nabe, mîna zêre...
Lawo tirsar mi tune ji mirinê, ezê bimirim,
piştî min ra tu were her kes rabe
Dewa dengbêjiyê, şairiyê bike,
Wê bêjin xelk li gotin û miqama napirse,
Herkesê meydanê bide hespê xwe
Û li hesabê xwe binhêre... (Aras, 1996:145)*

ENCAM

Evdal di dema xortaniya xwe de berî ku hê nebûye dengbêj jî gelekî ji xwezayê hez dikir. Her tim têkiliya wî û xwezayê bi hev re hebû. Piştî ku xewn dibîne û dibe dengbêj, hestên hezkirinêyan ajalanû xwezayê zêdetir dibe. Bi dema naskirina Surmeli Memed Paşa û wir ve ji aliyê aboriyê ve jî rewşa wî geştir dibe. Ji van sedaman Evdal ew dem li gor dilê xwe jiyaye û bibû evîndarê jiyanê. Li gor hezkirina jiyanê jî bi piranî kilaman li ser evînê, li ser hezkirinê gotiye. Evdal, li gor hezkirina xwezayê û hûnera dengbêjiyê mirovekî gerdûnî bûye. Dengbêjiye Evdal, bi hûnerê xwezayî û bi zimanekê zelal bû.

Evdal ji sedema mirina Surmeli Memed Paşa, dilê wî ji dinyayê sar bibû. Piştî mirina Evdal, ji hêla aboriyê ve rewşa wî bi nebaşiyê ve çûye. Li ser van derdan de kalîti û koranî jî daye ser. Ew dem Evdal mirin ji xwe rewêkî xelasiyê mezin dîtîye. Li gor kilamên wê demê bi piranî ji kalîtiyê û koranîyê gazincên xwe kiriye. Kalîti û koranî ji mirinê diwartir û xeternaktir dîtîye. Lewra kalîti, koranî û xizanîmêrê camêr di nav civatê de rezil, bêqedr û bêrûmet dike. Ji van sedaman kilamên di vê demê de gotiya bi piranî li ser gili û gazincên kalîti, koranî û dawxaza mirinê.

ÇAVKANÎ

Aras, A. (1996). *Şairê Kurda yê Efsanewî*. Stenbol: Weşanên Deng.

Aras, A. (2014). *Şairê Kurda yê Efsanewî; Evdalê Zeynikê*. Stenbol: Weşanên Nûbiharê

Boğaziçi Üniversitesi Edebiyat Kulübü Dergisi. (2008, Hejmar: 9). Erişim Tarihi: 15 Temmuz 2015, <http://www.bued.boun.edu.tr.html.yazınca9>

Boratav, P. (2000). *İzahlı Halk Şiiri Antolojisi*. Boratav Arşivi'nden 1. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.

Boyük, E. (2005). "Bilbilê Welatê Serhedê: Evdalê Zeynikê"

Celîl, O. û Celîl, C. (1978). "*Zargotina Kurda*". Moskova: Weşanên Naûka.

- Çamlıbel, E.C. (2005). *Evdalê Zeynikê Hîndarê Mekteba Stranên Serhedê*. Stenbol: Weşanên Deng
- Çiftçi, T. (2015). *Di Çarçoveya Çanda Devkî De Di Nav Civaka Kurdan De Dengbêj û Saziya Dengbêjyê*. International Journal of Kurdish Studies, 1, 114
- Gündüz, M. (2010). *Evdalê Zeynikê [Belgesel]*. Fransa
- Temo, S. (2005). *Abdalın Bir Günü*. Stenbol: Weşanên Ithakî.
- Uzun, M. (2010). “*Destpêka Edebiyata Kurdî*” (çape II.). Stenbol: Weşanên Ithakî.

Berawirdkirina çîroka Hedlîlik Bedlîlik a bi Kurdî bi Gur û Heft Karikan a Birayên Grimm re

The Comparison of Bedlîlik and Hedlîlik of Kurdish and The Wolf and The Seven Young Kids of Grimm Brothers

Hayreddin Kızıl¹, Veysel Tanrikulu²

Abstract

In this article, two tales were compared in terms of tale motifs. One of these tales, Hedlîlik and Bedlîlik was written in Kurmanji Kurdish and the other one, The Wolf and the Seven Young Kids was written in German language. Both tales are similar in terms of subjects and heroes. There are many variants of Hedlîlik and Bedlîlik tale. Here was preferred the variant compiled by M. Emin Bozarlan. The German tale was compiled by the Grimm Brothers. In the first chapter was examined "tales". In the second chapter are extracts and citations from the tales. In the third chapter, though, two tales were compared on the basis of tale motifs indicated by Stith Thompson.

Keywords: Tales, Hedlîlik and Bedlîlik, Brothers Grimm, The Wolf and the Seven Young Kids, Comparison

Özet

Bu makalede iki masal motifler yönünden karşılaştırılmıştır. Bu masallardan biri, Hedlîlik ve Bedlîlik, Kurmanç Kürtçesi, diğeri, Kurt ve Yedi Oğlak Almanca'dır. Her iki masal konu ve kahramanlar açısından da benzerdir. Hedlîlik ve Bedlîlik masalının bir çok varyantı mevcuttur. Burada M. Emin Bozarlan'ın derlediği varyant tercih edildi. Almanca masal ise Grim Kardeşler tarafından derlenmiştir. Makalenin ilk bölümünde "masal" konusu incelendi. İkinci Bölümde masal metinleri mevcuttur. Üçüncü Bölümde ise Stith Thompson'un belirttiği motifler esas alınarak her iki masalın karşılaştırması yapıldı. Makale sonuç bölümü ile bitmektedir.

Anahtar Sözcükler: Masal, Hedlîlik ve Bedlîlik, Grimm Kardeşler, Kurt ve Yedi Oğlak, Karşılaştırma

Recommended citation:

Kızıl, H. & Tanrikulu, V. (2015). Berawirdkirina çîroka Hedlîlik Bedlîlik a bi Kurdî bi Gur û Heft Karikan a Birayên Grimm re [*The Comparison of Bedlîlik and Hedlîlik of Kurdish and The Wolf and The Seven Young Kids of Grimm Brothers*]. *International Journal of Kurdish Studies* 1 (2), pp.57 – 72.

¹ Corresponding Author: Asst. Prof. Dr. Kurdish Department, Dicle University, Diyarbakir, Turkey.

E-mail: hkhayreddin@gmail.com

² MA student, Institute of Social Sciences, Department of Kurdish Language and Culture, Dicle University, Diyarbakir, Turkey.

DESTPÊK

Çi çîrok çî stran çî zugotinok be, bê guman hemû zargotin an jî vegotinên gelerî girîng in. Ji po pêşketina çanda Kurdan xebatên akademîk derheqê van vegotinên gelerî de jî girîng e. Lê dema em li xebatên di vê warê de dinêrin em tenê berhevkirina wan dibînin. Bi keda xwemxwîrên lêkolîner û berhevkarên hêja gelek vegotinên gelêrî ji wendabûnê xelas bûn.

Lê tenê berhevkirin nabe ji bil van xebatan berawirdkirin û muqayeseyên çîrokan bi çandên din re, analîza wan û ji alî zimên ve nirxandina wan jî divê. Di vê gotarê de me jî berawirdkirina du çîrokan hilbijart. Mijara me yek bi Kurdiya Kurmancî yek jî bi Elmanî berawirdkirina du çîrokan e. Çîroka bi Elmanî ya bi navê Bizin û 7 Karikên wê ji alî Birayên Grimm ve çîroka bi Kurdî ya bi navê Hedlîlik û Bedlîlik ji alî M. Emin Bozarşan ve hatiye komkirin. Xebata Birayên Grimm a li ser çîrokan li her derê cihanê tê zanîn û naskirin. Lê ne çanda Kurdan ne jî zargotina wan -wek li jor jî me nivîsî ji ber kêmbûna xebatên di vî warê de- nayê zanîn û nehatiye lêkolînkirin. Gotara me jî ji bo xebateke berawirdkirinê mînak e. Xebatên me yê di vî warê de wê bidomin.

Beriya gotarê em dixwazin li ser mijarekê çend tiştan bibêjin: Di zimanê Îngilizî de ji bo çîrok “tale”, Fransewî de “conte”, Tirkî de “masal”, Erebi de “mesel”, Elmanî de jî “machen” tê bi kar anîn. Di Kurdiya kurmancî de derhaqa cureya vê vegotinê de gelek peyv hene. *Çîrok, çîrçironik, dastan, xeberoşk, çêrçerok, çîronk, çîvanok, qewatî, be ser hat, meselok, xeberoşk, çîrvanok, çîrçîrok, serborî, metalok, kurteçîrok, xemisok, mesel, serpehatî, hîkaye hwd.* (Mukrîyanî, 2010:283; Bozarşan, bnr Navê Pirtûka wî Meselokên Lawiran e, 1999; Bedirxan 2009:98; Pertev, 2009:87; Saadallah, 2000:1238; Kurmancî, 2010:266.)

Zêdebûna peyvan ji bo tale'yê di Kurdiya Kurmancî de tevlihevîyekê jî fîne. Lê bes ev mijar ne têne ji bo kurmancî ji bo zimanên din jî heye. Wek mînak di Tirkî de nîqaşa masal an jî hîkaye, hê jî berdewam e (Bnr Sakaoglu, 1999: 2). Ji ber ku di pirtûkên berhevkirinê û di berhemên lêkolînan ên Kurdiya Kurmancî de bi piranî ‘çîrok’ hatiye bikaranîn (Firat Cewerî, “Antolojîya Çîrokên Kurdî”; Mehmet Öncü, “Çîrokên Kurdan 1-2”; Riza Çolpan, Çîrokên Gelî; Ramazan Pertev, “Çîrok û Zarok”; Eslîxan Yildirim, “Herdem Cîwanê -Çîrokên Gelerî-) em ê jî di vê gotarê de peyva çîrokê di dewsa “tale” Îngilizî û “machen” Elmanî de bikar bînin.

1. Çîrok

Ji bo fêmkirina mijarekê pênasekirina wê girîng e ji ber vê divê em pêşî li ser pênaseya çîrokê rawestin. Çi li nav Kurdan çî jî li cihanê pênasekirineke hevpar ji bo çîrokê çênebûye. Her nivîskar, her berhevkar û lekolîner li gorî xwe çîrok pênase kiriye.

Li gorî Rohat Alakom, “*Çîrok beşeke folklorê ye, nivîskarên wan ne kişf in, gel bi xwe ev berhem afirandine*” (Alakom, 2002:11), Ramazan Pertev jî ji bo çîrokê, “*cureyek ji vegotinên gelêrî nin ku tê de cih didin serborî û lêhengên derasayî û mijara wan xeyalî û bi devkî belavbûyî nin.*” dibêje (Pertev, 2009: 87-89).

Kenneth W. Clarck û hevsera wî Mary W. Clark ji bo pênasekirina çîrokê nerîna xwe wisa par ve dikin:

“Pexşanên ku serkeftina lehengên ji rêzê û derasayîye dihundirînin. Ev leheng ji alî sihud û navdarbûnê ve di cihaneke serastiyê de ku cihana karakterên derasayî û cinawiran e, bi ser dikevin” (Sakaoglu, 1999:3)

Ansîklopediya folklorê ya herî navdar (Funk and Wagnalls Standart Dictionary of Folklore) pênasekirina çîrokê hinek berfireh dike:

“Çîrokên gelerî (folktale) di Îngilîzî de têgehê gelek berfireh e. Ji bo penasekirineke teqez kes hewl nedaye. Lê belê çîrok, peyveke giştî ya aîdê hemû cureyên vegotinên kevneşopîyê ye û li der hatiye hiştin.” (Sakaoglu, 1999:3)

Çîrok di dîroka mirovahiyê de her çiqas gelek kevin bibe jî xebatên akademîk li ser çîrokê piştî du birayên Elman Birayên Grimm pêş de çûn. Birayên Grîmm Jacop Ludwing Grimm (1785-1863) û Wilhelm Karl Grimm (1786-1859) her du bira gundên Elmanya yê gerîyan (Aykanat, 2013:170) û xeberoşk, efsane û menqibeyên bi Elmanî berhev kirin û bi navê Kinder und Husmarchen (Çîrokên ji bo Zarok û Maliyan) weşandin (Yavuz, 2002:15). Beriya Birayên Grîmm li Elmanyayê nîqaşên ekola rasyonelîzm û îrrasyonelîzmê hebû. Piştî van nîqaşan romantîzm bi pêş ket, kesên ku di bandora romantîzmê de man dest bi berhevkirina helbestên gelerî bi taybetî jî çîrokan kir (Aykanat, 2013:170). Xebatên Birayên Grîmm di vî alî de pêşengî kir û xebatên wan wekî ilhama ekola romantîzma Elmanî tîr qebl kirin (Yildirim, Pertev û Aslan, 2013: 20).

Mijarên sereke û bala lekolînanên çîrokan dikşîne çavkanîya çîrokan e. Ango çîrok di diroka mirovahiyê de kengê dest pê kiriye û çawa li cihanê belav bûne? Dema nîqaşa çavkanîyên çîrokê derdikeve bi gelemperî sê heyam û li ser her heyam jî çend navên girîng derdikeve pêşîya me. Li ser vê mijarê senifandina ya Gedeon Huet wisa ye: “Nêrîna Beriya Dîrokê (Dibistana Mîtolojî), Nêrîna Dîrokî (Dibistana Hîndolojî), Nêrîna Etnografîg - Nijadnasî- (Dibistana Antropolojî)” (ji bo agahiyên berfireh bnr. Sakaoglu, 1999:5-7).

Taybetmendîya ekola Nêrîna Beriya Dîrokê wisa ye: Mîrov gere koka çîrokê li mîtolojîya Hîndan (Veda'yan) bigere. Dema ku xêzina zimanê Sanskritî û Hînt-Ewrûpa derket pişt re ev nêrîn jî derket hole. Parastvanên vê nerînê G.Grimm (1819) û Dasent(1859), Muller û Sir George Cox in. Ekola Nêrîna Dîrokî jî mîna nêrîna yekem, Hindîstanê wekî çavkanîyek qebl dike. Lê li gorî nûnerê vê nêrînê Sylvestre de Sacy, çavkanîya çîrokan ne Veda ne, Sacy di dewsa Veda'yan de *Pançatantrayê* nîşan dide. (Sakaoglu, 1999: 5-7). Theodor Benfey, *Pançatantrayê* (Pênç Pirtûk), di sala 1859an de wergerand Elmanî û weşand. Benfey li wir bal dikşîne li ser nêzikahîya çîrokên Hîndûyî, Ewropeyî û yê derveyî Ewropeyî. Li ser van şibandina jî navê teorîya xwe “deynwergirtina çîrokan” dide. Li gorî Benfey, Rojava gelek çîrok ji Rojhilatê deyn girtine. (Yildirim, Pertev û Aslan, 2013:61).

Gellek rexne, li ser fikrên dibistana Hîndolojî hatin kirin. Piştî van rexneyan fikrek nû derket hole ev jî nêrîna antropolojî bû. Nûnerên vê nêrînê Andrew Lang, Edward Tylor û M. Lennan in û her sê jî etnografî. Li gorî wan çîrok ne ya bermahîyên mîtolojî ne yê jîyana

şareza ne. Li gorî Tylor çîrok di çêkirina têtînên der bare yê jiyana rojaneyî, olî û helbestkî de dişîbin hev. Tylor vê yekê bi hevparîya siruşt, psîkolojî û ramana mirovan rave dike. Yanî riyên pêşketinê yên çanda mirovahiyê hevpar in. (Yildirim, Pertev û Aslan, 2013:43)

Andrew Lang(1844-1912) jî; mijara çavkanîya çîrokan ya ku Hindistanê derdixîne pêş napejirîne. Lang, di çîrokan de li ser fikrên hov disekine û dibêje ku çîrok di demek pir kevn de avabûne. Şîbîna çîrokan bi hevdû re girêdayî nîn in û ji hev serbixwe ne. Mirovên ku her çiqas asta çanda wan cûda be jî bawerî û gerdîşî wan mîna hevdû ne. Çîrok jî mîna wan, bi pêşketina çandê rastên hev dibin û di encamê de çîrokên manend jî derdikevin holê. (Sakaoglu, 1999:9)

1.1. Giringîya Çîrokan ji bo Kurdan

Wekî li jor jî hat nivîsîn di Kurdî de li ser navkirina “çîrok”ê nêzikê 15 nav tên bikaranîn. Bê guman sedemên pîrbûna navan hene. Bo me sedema yekemîn kêmbûyîna berhemên nivîskî ne. Ji ber ku nivîs di nava gelê Kurd de zêde nehatiye bikaranîn. Gelê kurd çand, dîrok, tecrubeyên xwe bi riya devkî û bi çîrokan gihandîyê roja me ya îro. Em bi riya wan berhaman li ser dîrok, mîtolojî û destanên kurdan agahî digrin. Sedemeke dinê jî dîsa bo me, çîrok bi gelemperî ji bo perwerdekirina zarokan hatiye bikaranîn. Vêca ji bo hezkirin û pêşirînkirina zarokan ji bo çîrokê navên balkêş wekî çirçîrok, çîvanok, çerçerok, çîronk, çîvanok û hwd hatine û tên bikaranîn.

Rohat Alakom di derheqê vê mijarê wisa dibêje

“Ev berhem şîretan li me dikin, rê nîşanî me didin û me di nav fantazîyên rengîn de dihêlin. Fantezi, xewn, xewnerojên sedsalan di nav van çîrokan de her çûne dewlemend bûne. Beşek ji wan bi rastîyên jîyînê ve gihiştine hev, ji aliyê mirovan de têtîhiştina jîyînê zêdetir hêsantir kirine. Di wî warî de çîrokên Kurdî gelekê hînkâr û şîretkar in.”(Alakom, 2002:11)

Li cem kurdan yek ji sedema taybetîyên çîrokên gelerî jî erdnigarî ye. Îzady di pirtûka xwe de derheqa sedema zivistanên dijwar û tekilîya wêbi çîrokan re wisa nîşan dide “fîrehtirîn beşa çîrokên gelerî yên kurd, em dikarin di bin navê “Kurdish winter stories- çîrokên zivistanê yên Kurdan” de berhev bikin. Lewra ev çîrok bi gelemperî di şevên dirêj û sar û xetere yên zivistanên Kurdan de tê vegotin. Ev çîrok behsa serkeftin û têtîkûnên lehengan dikin. Di van çîrokan de, ji bo guhdarvanan di dawiyê de gelek gotinên bi şîret, bi mesaj û rê û rêbaz hene ku mirov bi wan xwe ji şertên demsala zivistanê diparêzin. (Izady, 1992: 239)

Çîrokên gelerî li ser netewbûyîna Kurdan jî cihekî girîng digre. Komelaya Kurd ji bo Belavkirina Zanîne û Weşanan (Kürt Tamim-i Maarif ve Neşriyat Cemiyeti) di beyanameya xwe de giringî daye li ser xebatên folklorîk û wekî xalek jî di benda/xala heftemîn de qala berhevkirina çîrokên gelerî kiriye (Yildirim, Pertev û Aslan, 2013:61).

2. Çirokên Hedlîlik û Bedlîlik a bi Kurmancî û Gurû Heft Karikan a Bi Elmanî

Li ber destê me çar varyantên çîroka Hedlîlik û Bedlîlik hene. Sê ji van çîrokan Mamoste Hilmi Akyol berhevkirine. Ji van yekê navê wê Bizin û Gur (Xezalok û Delalok) e. Mamoste ev çîrok li herêma Sêrtê berhev kiriye û di sala 2010an de, di pirtûkekê xwe -Kew û Kewê- de weşandiye (Akyol, 2010: 13-14). Her du yên din jî dîsa ji alî Akyol ve li herêma Amedê hatiye komkirin. Navê yek ji van navê çîrokan Heblûlik û Ceblûlik a din jî Şengê û Pengê ye. Her du çîrok jî ji alî Akyol ve heta niha nehatiye weşandin.

Varyanta me ya çaremîn a di pirtûkekê M. Emîn Bozarşan de heye. Bozarşan, di pirtûka xwe ya bi navê Meselokên Lawiran de ev çîrok bi navê Hedlîlik û Bedlîlik weşandiye (Bozarşan, 1999:61-69). Ji ber ku varyanta Akyol a bi navê Kew û Kewê kurt e û varyantên din jî nehatine weşandin me varyanta Bozarşan hilbijart. Dîsa jî ji bil varyanta Bozarşan em ê ji varyantên din jî sûd wergerin.

Çiroka duyemîn ango “Gur û Heft Karikan” resen bi Elmanî ye. Me ev çîrok ji Tirkîyê wergarand Kurmancî. Me Elmanî û Kurmancîya çîrokê ji wergêr Mehmet Aksakal re şand. Piştî çend rastkirina çîrokê me di gotara xwe de cih da. Li ser înternetê wergerekê Kurmancî din jî çîroka Gur û Heft Karikan heye (<http://e-weje.com/birayen-grimm-u-ciroka-gur-u-heft-karik/> -dîroka lênêrînê 08/08/2015-)

2.1. Hedlîlik û Bedlîlik

Hebû tunebû carek ji caran, rehme li dê û bavên guhdaran, xeyn ji cendirme û tehsildaran.

Bizinek û du karên wê hebûn. Navê yekê ji wan her du karan “Hedlîlik” bû, navê ya dî jî “Bedlîlik” bû. Bizinê her du karên xwe jî pîrr û pîrr dievandin. Karik jî, yek ji yekê xweşiktir û şîrîntir bûn. Dema tav derdiket, her du diçûn ser mêrga hemberê koza xwe û bi hev ra dileystin. Geh çîndik didan xwe û li ser mêrgê dibezîyan, geh jî bi seriyan li hev dixistin. Kesên ku ew didîtin digotin qey du qulatên zêr in.

Diya wan rojê sê-çar car diçû li ser mêrgan diçêriya, guhanê wê tijî şîr dibû, paşê vedigeriya kozê. Hedlîlik û Bedlîlikê ku çav didan diya xwe, ji kêfan lotik didan xwe û xwe bilind dikirin li erdê dixistin. Paşê jî bi dilbijokî guhanê diya xwe dimêfîn, heta ku têra xwe şîr dixwarin.

Rojek ji rojan, diya wan dîsa çû çêrê. Mîna hemî caran, berî ku ji kozê derkeve şîret li Hedlîlik û Bedlîlikê kir û got:

-Karên min ên xweşdivî, heta ez neyê hun derê kozê ji kesek ra venekin haaa! Hin kes bên ji we ra bêjin “Derî vekin” jî, divê hun bi wan nexapin û derî venekin. Dema ez bêm, ezê wek hemî caran lingê xwe di binê derî ra dirêjê hundir bikim. Ku we lingê min dît, bizanin ku ez im û derî vekin. Yan na, hun derî ji kesekî dî ra venekin haaa!

Hedlîlik û Bedlîlikê guhdarîya diya xwe kirin û şîreta wê di hişê xwe da girtin. Diya wan xatir ji wan xwest û çû. Wan jî derê kozê li pey wê girt. Paşê her du jî razan.

Ewxu di wê demê da gurek jî li wan doran digeriya. Qasek paşê çavê gur bi koza Hedlîlik û Bedlîlikê ket. Tawil bêhn girt ku her du karik di hundir da ne. Çû ber derê kozê, dît ku derî girtîye. Xwest ku Hedlîlik û Bedlîlikê bixapîne. Dengê xwe kir mîna dengê bizinek û meîn kir, got: “me-e-e-e-e-e”

Hedlîlik û Bedlîlik bi dengê wî ji xewa xwe hişyar bûn. Paşê gur dîsa dengê xwe kir wek dengê bizinek û deng li wan kir, got:

-Karikno, diya we li kêderê ye?

Hedlîlik û Bedlîlikê nedizanîn ku ew gur e deng li wan dike. Gotin qey bizineka dî ye li karên xwe digere. Bi devek bersiv dan û gotin:

-Diya me çûye çêrê ji me ra şîr tîne.

Gur dîsa dengê xwe kir wek dengê bizinek û pirsî, got:

Navê we çi ye, karikên xweşik?

Karikan got:

-Navê me Hedlîlik û Bedlîlik e.

Gur xatir ji wan xwest û ji ber kozê çû. Nedixwest ku Hedlîlik û Bedlîlikê têxe gumanan. Dixwest wan xafil bike û bi xapê derê kozê bi wan bide vekirin.

Qasek gerîya, dîsa çû ber derê kozê, wek cara berê dengê xwe kir wek dengê bizinek û deng li wan kir, got:

- Hedlîlikaaaa'm, Bedlîlikaaa'm!

Derî vekiiiiin ji dayîka xwe raaa

Çêra şînaaa li ber didanaaaaaan

Şîrê terêêêêê li guhanaaaaaan.

Hedlîlik û Bedlîlikê li hev nihêrtin. Bawer nekirin ku ew diya wan e hatiye ber derî. Lewra şîreta ku diya wan li wan kiribû û gotibû “Ez'ê wek hemî caran lingê xwe di binê derî ra dirêjê hundir bikim”, ew şîret di bîra wan da bû. Gotin:

-Tu derew dikî tu ne diya me yî

Gur dest bi fenan kir û got:

Eman yeman, çawa ez ne diya we me! Ku ez ne diya we bûma çima min ê bigota “Ji min ra derî vekin!”

Her du karikan got:

-Ka lingê xwe nîşanê me bide, em bibînin. Hingê em ê bizanin ku tu diya me yî, yan na.

Gur lingê xwe di binê derê kozê ra dirêjê hundir kir. Hedlîlik û Bedlîlikê dîtin ku rengê lingê wî gewr e. Lê belê rengê lingê diya wan reş bû. Wan jî xwest ku gur bixapînin.

Gotin:

-Rengê lingê diya me sor bû. Tu ne diya me yî. Em ji te ra derî venakin.

Gur hêdfîka lingê xwe bi paş ve kişand. Têgihîşt ku karik xasûk in. Di dilê xwe da got “Gelo ez çawa bikim ku keys li van karikan bînim û wan bixwim? Ji alîyek ve jî zimanê xwe li dora devê xwe dixist û tama devê xwe xweş dikir. Paşê çû, li axdanek xwe di nava soringê da gevizand, heta ku pirça wî bi carek sor bû. Hingê xwe bi xwe got “Temam, vêca ez ê bikarim wan her du karikan bixapînim û bixwim.” Ji kêfan dûvê xwe hejand û dîsa ber bi kozê çû. Dema gîha ber derî dîsa dengê xwe kir mîna dengê bizinek û deng li her du karikan kir, got:

- Hedlîlikaaaa'm, Bedlîlikaaa'm!

Derî vekiiiiin ji dayîka xwe raaa

Çêra şînaaa li ber didanaaaaaan

Şîrê terêêêêê li guhanaaaaaan.

Karikan dîsa bawer nekir ku ew diya wan e. Gotin:

Tu derew dikî tu ne diya me yî.

Gur dîsa dest bi dek û dolabên xwe kir û got:

-Ma hun dîn bûne çawa ez ne diya we me! Ma ku diya we nebe, kî tê ji we ra dibêje “Ka ji min ra derî vekin” wella ez diya weme, bîlla ez diya we me.

Hedlîlik û Bedlîlikê gotin:

-Madem tu diya me yî ka lingê xwe di binê derî ra dirêjê hundir bike em bibînin.

Gur lingê xwe di binê derî ra dirêjê hundir kir. Karikan dît ku rengê wî sor e. Zanîn ku ne diya wan e. Jê ra gotin:

-Tu derew dikî, tu dixwazî me bixapînî. Tu ne diya me yî. Lingê diya me reş bû, lingê te sor e. Em ji te ra derî venakin.

Gur dîsa lingê xwe bi paş ve kişand û kor-poşman vegeriya. Dîsa tiştêk bi devê wî neket. Xwe bi xwe got “Gelo ez çawa bikim ku van her du karikên mizawir bavêjim devê xwe û bi noşcanî bixwim?”

Paşê rabû çû cîyekî reşik û xwe di reşikê da gevizand, heta ku laşê wî û pirça wî gişt reş bûn. Paşê xwe da ber tavê ziwa kir û dîsa berê xwe da koza Hedlîlik û Bedlîlikê. Lingê xwe di binê derê kozê ra dirêjê hundir kir, dengê xwe kir wek dengê bizinek û mîna berê deng li her du karikan kir, got:

- Hedlîlikaaaa'm, Bedlîlikaaa'm!

Derî vekiiiiin ji dayîka xwe raaa

Çêra şînaaa li ber didanaaaaaan

Şîrê terêêêêê li guhanaaaaaan.

Hedlîlik û Bedlîlikê vêca ku lingê wî nihêrtin, dîtin ku erê, lingê wî wek lingê diya wan reş e. Li ser wê yekê jê bawer kirin û gotin qey diya wan e ji çêrê vegeyriyaye û dixwaze wan bi guhanê xwe bimijîne. Kêfa wan hat û bi wê kêfê rabûn derî vekirin. Derî çawa vebû, gur hema ji nîşka ve qavz da û xwe avêt ser wan. Berê Hedlîlik, paşê jî Bedlîlik avêt devê xwe, her du jî daqurtandin û xwarin. Paşê çû ser kanîyeka nêzê kozê û têra xwe av vexwar. Zikê wî bi her du karikan û bi avê nepixî, bû mîna dawilek û ma. Vêca çû, li siya dareka nêzê kanîyê vezeliya û raket.

Qasek paşê diya Hedlîlik û Bedlîlikê ji çêrê vegeyriya. Dema gîha ber derê kozê, dît ku çi bîbîne! Bala xwe dayê ku derî vekirî ye, her du karik jî ne li hundir in. Di dilê xwe da got “Heywax û heywax, hemin tiştê hatiye serê Hedlîlik û Bedlîlika min”.

Paşê dest pê kir li wan geriya. Ha li vir, ha li wir, hew dît ku gurek wa ye li siya darek raketî ye, zikê wî jî mîna dawilek nepixî ye. Di dilê xwe da got “Hebe tunebe vî gurî her du karikên min xwarine.”

Paşê rabû çû ber kevirê mezin, her du qîloçên xwe di kevir da heşilandin, heta ku serên wan tûj bûn, bûn mîna serên du nişteran. Vêca berê xwe da binê wê dara ku gur di siya wê da raketî bû. Dizîka, hêdî hêdî çû û xwe gihand ber gur. Dît ku erêêêê, gur di xeweka kûr da ye û “pîxxxxîn” a wî ye. Bizinê hema ji nîşka ve serê qîloçekî xwe yê tûj, heta ku hêza wê hebû li zikê gur xist û zikê wî qelaşt.

Çawa zikê gur qelişt, Hedlîlik û Bedlîlikê hema lotik dan xwe û ji zikê wî derketin der, bi lez û bez xwe avêtin ber diya xwe. Kêfa wan hat ku gîhîştin. Diya wan guhanê xwe yê tijî şîr avêt devên wan û ew mijandin. (Bozarslan, 1999:61-69)

2.2. Çîroka Gur û Heft Karikan

Hebû tune bû, heft karikên bizinekî pîr hebûne. Dayîk çawa zarokên xwe hez dikin wê jî wisa ji çêlikên xwe hez dikir. Rojek ji nav rojan ev bizin ji bo karikên xwe re xwarinê bibîne û bîne, beriya biçe daristanê karikên xwe li derdora xwe kom dike û dibêje.

-Zarokên min ên delal, ez diçim daristanê. Xwe ji gur biparêzin. Heke gur têkeve mala meêw ê we parî parî bixwe. Ev bênamus (nemer) pir caran dikeve hezar şeklî, lê hûn bi hêsan dikarin wî ji dengê wî yê stûr û lingên wî yê reş nasbikin.

Karikên biçûk:

-Dayika me yê delal, bila çavên te li paş nemînin... Bi xêr û xweşî biçe û bi xweşî were... Em êxwe biparêzin. Bizin dimare û bi dilekî aram dikeve rê. Hîn pir dem li ser çûyîna bizinê çênebûye ku kesek li tê deriyê wan dixê û dibêje

-Zarokên min ên delal, derî vekin. Dayika we hat, min ji we re hîn tişt anîn.

Lê karik dengê gur ê stûr nasdikin û ji hundir:

-Tu ne dayîka me yî. Dengê dayîka me him zirave him jî şêrîne. Dengê te stûre. Tu gurî!

Ser vê gur diçe dikanê, tebeşîrek gir dikire û wê dixwe. Bi vî awayî dengê xwe zirav dike. Dawiyê dizivire û dîsa li derî dixwe. Dibêje:

-Zarokên min ên delal, derî vekin, dayika we hat û ji we re ji daristanê gelek tişt anîne.” Gur lingên xwe yên reş û qîr dispêre pacê. Dema karikan lingên wî yên reş û qîr dibînin dîsa qîr dikin:

-Em derî ji te re venakin. Lingên dayika me wekî yên te nereş in. Tu gurî!

Gur dîsa dizivire û diçe firinekê û ji nanpêj re dibêje:

-Min lingên xwe li kevirekî xist, tu dikarî piçek hevîr lê bidî?

Firinkar hevîr li lingên gur dide. Vê care gur bazdide ba aşvan. Dibêje:

-Hinek ard li ser lingên min pê werke:

Aşvan ji xwe re dibêje:

-“Gur dîsa dike hinekî bixapîne” û naxwaze ar bidê. Lê gur:

-Heke tu gotinên min neynî cih ez ê te bixwim û qîr kiriye. Wê demê aşvan tirsiyaye û di cih de kulmek ard li ser lingên gur direşîne. Ji xwe hemû mirov wisa ne!

Piştê, wê bînamusê gur cara sisêyan diçe malê û li derî dide, dibêje:

-“Zarokên min ên delal derî vekin, dayika we yê delal hat malê, ji bo we ji daristanê tiştêk anîye” karik qîr dikin, dibêjin:

-Pêşî lingên xwe nîşane (ray) me bide. Ku em fehmbikin tu dayika me yî delal î.

Gur lingên xwe dispêre pacê. Dema karik dibînin lingên gur spîye bawer dikin ku wî çî gotiye rast e ji wî re derî vedikin...

Lê çî dibînin? Yê ku hatiye gur e. Karik nizanin wê çî bikin û cihekî ji bo xwe veşêrin digerin. Yek ji wan direve bin masê. Yê duyem dikeve nav nivînan. Yê seyem dikeve hundire sobê. Yê çarem di metbaxê (pêjgeh) de xwe vedişêre. Yê pêncem dolabê. Yê şeşem dikeve binê sepeta cilan. Yê heftem jî dikeve hindirê saeta dîwêr.

Lê gur bi lez hemêyan yek bi yek digre. Hew yê heftem ku ketiye hundirê saetê nabîne. Ji ber zikê xwe têr kiriye tew li wê nagere û diçe li ser çêreyek hêşinahî li bin darekê xwe li ser piştê vedizelîne û radizê.

Piştî demek kurt dayika bizin vedigere malê. Hahoo! Çî dî ye? Deriyê malê heta dawiyê vekirî ye. Mase, sendelî hemû li nava hev ketine. Sepeta cila perçe perçe bûye. Balîf û lihêf, nivîn tev li erdê ne. Dayika bizin zarokên xwe digere lê li tu derê nabîne. Yek bi yek bi navê wan gazî wan dike, le ji kesekî bersiv nastîne. Herî dawî bi navê karika xwe yî dawî gazî dike. Vê carê dengê zirav bihîstîye.

Ez di nav saeta dîwêr de me dayê can!

Bizin zaroka xwe ji wir derdixwe. Karika biçûk qala hatina gur û xwarina hemû xwişk û birayên xwe dike. Hûn jî pê derdixin ku dayika bizin çîqas hêstirên xwe ji bo zarokên xwe yên jar dibarîne. Herî dawî bi vê janê derdikeve derve. Karika wê ya biçûk jî pê re ye.

Dema digêjin cihê çêreyê gur di binê darê da dibînin. Ewqas bi deng razaye ku ji dengê wî şaxên darê dilerize. Dayika bizin, demek dirêj gur temaşê dike. Dibîne ku di zikê gur de hinek tişt dilivin. Bizin di hundirê xwe de gotîye:

Yêzdane dilovan! Gur karikên min ên ji xwe re kiribû şîv dibe ku hîn zindî bin?

Li ser vê yekê karika biçûk diçe malê û bi xwe re meqes, derzî û ta tîne. Dayika bizin zikê gur diqelişîne. Hîn qulukek biçûk venebû ku karikêkî serê xwe derxist derve. Dema hinekî din diqelişîne her şeş karikên wê pişt hev derdikevin. Hemû jî zindî bûn, qet tiştêk bi wan ne hatibu. Tu nabê gurê çavbirçî ew necutine hema ew daqurtandine.

Hela dilxweşiya wê demê hun bifikirin! Hemû xwe davêjin stûyê dayika xwe yên delal. Dayika bizin dibêje:

-De hadî îja biçin hinek kevir kom bikin û bînin... Berî ku ev bêîmanê gur şiyar bibe em zikê wî tijî bikin.

Heft karik bi lez hinek kevir tînin û zikê gur tijî dikin. Dawî jî dayika bizin bi lez çermê wî didirû. Di vê navberê de gur hay ji çi tiştî çênebûye û ji cihê xwe nelivvaye. Piştî gur tê radizê radibe ser lingan. Ji ber zikê wî bi kevir tije ye gelek tî dibe. Dixwaze here ser çemekî ku avê vexwe. Dema dimeşe kevirê zikê wî li hev dikevin. Li ser vê yekê gur:

Hela vê karê binêrin!

Dengê çi ji zikê min têt?

Şeş karikên min daqurtîbû.

Tu dibê qey bûye kevir! Dibêje. Dema diçe li ser çem ji bo avê vexwe xwe daqul dike. Lê ji ber giraniya kevirê di zikê wî de ketiye nava çem û bi qîre qîr difetise û diçe. Karikan dema ku dît gur fetisî bi bazdan hatin û wan got:

-Gur mir! Gur mir! Dîqirin û bi dayika xwe re bi kêf û coş ber çem çindika didin. (J. û W. Grimms, 1999: 29-30)

3. Berawirdkirina Herdu Çîrokan

Ji xwîneran re jî diyar e ku her du çîrok di gelek cihan de dişibin hev û em karin bibêjin ku kopyaya hevûdu ne. Şibandî hîn di bikaranîna peyva çîrokê de destpê dike. Di zimanê Elmanî de ji bo çîrok peyva "märchen" têt bikar anîn. Ev peyv ji "maere" têt, wateya "maere" jî xeber e (Panzer, 1973:84, veguhêzer Coşan, 2001:1). Li gelek deverên Kurdistanê ji bo çîrok peyva xeberoşk (Farqînî, 2007:737) jî têt bikaranîn. Ev peyv jî ji koka "xeber"ê têt. Di her du zimanan de jî peyv -peyvên maere û xeberoşk- ji wateya xeberê hatine dariştin.

Dema em li çîrokan dinêrin herikandina bûyer, karakterên sereke, cihê bûyerê, hetta binavkirina çîrokan jî yek e. Her du çîrok jî navên xwe ji karakterên çîrokê sendine. Çîroka bi Elmanî Gur û Heft Bizine. A Kurdiya Kurmancî jî Hedlîlik û Bedlîlik e. Di varyantên Hedlîlik û Bedlîlik de binavkirin cuda be jî dîsa karakterên çîrokê navê xwe dane çîrokê. Mînak: Heblîlik û Ceblîlik (Amed), Xezalok û Delalok (Bizin û Gur) (Sêrt), Şengê û Pengê (Amed-Hazro).

Di vê beşê de em ê berawirdkirina her du çîrokan li gorî “Kataloga Motîfên Çîrokan ya Navnetewî” ya Stîth Thompson bikin. Thompson ev motîf di pirtûka xwe ya di Motif Index of Folk-Literature de tasnîf kirine. Thompson “motîf” ê wisa pênase dike: “hemanê herî piçûk a çîrokê ye û ji demên berê heta îro dikare bijî.” Lêgerînerê çîrokê ya Alman Max Lûthî jî motîfê wisa pênase dike: “hêmanê herî biçûk a çîrokê ye ku xwe di nav kevneşopîyan de parastîye” (Sakaoglu, 1999:15). Ali Berat Alptekin di “motîf”ê de derasayiyê dixwaze, li gorî wî ji bo tiştêk bibe motîf divê derasayî be (Alptekîn, 1997:297).

Ji ber ku heya niha derheqên motîfan de, di Kurdî de xebat nehatiye kirin pêşî em ê Kataloga Motîfên Çîrokan ya Stîth Thompson bidin. Thompson ji bo senifandina motîfan ji her motîfêkê re tîpek diyar kiriye û wisa rêz kiriye:

- A. Ajalên Mîtolojîk
- B. Ajal
- C. Qedexe Kirin
- Ç. Sêhr
- D. Mirin
- E. Derasayî
- F. Hûtan
- G. Ezmûnan
- H. Biaqil û Xêvok
- I. Xapandin
- Î. Tersgerîna/Berovajîbûna Qederê (Reersals of Fortune)
- J. Destnîşankirina Dahatûyê (Ordaining the Future)
- K. Sihûd û Qeder
- L. Civat
- M. Xelat û Ceza
- N. Dîl û Firaran
- O. Zilma Neasayî
- P. Zewac
- Q. Xwezaya Jîyanê
- R. Ol
- S. Taybetmendiya Karakteran
- Ş. Qerf

T. Komên Motîfên Curbecur (Alptekîn, 1997:299-300;
<http://www.ruthenia.ru/folklore/thompson/05/08/2015>)

Li gorî van motîfan dema em her du çîrokan bidin berhev em ê di gelek cihan de şîbînan. Ji vê şûn de jî em ê li ser motîfên li jorê berawirdkirina her du çîrokan bikin.

Ajal

Li gorî senifandîna cureyên çîrokan a Thompsonê “Kataloga Çîroka ya Navnetewî” her du çîrok jî cureya çîroka ajalan e. (Yavuz, 2002: 17). Di her dû çîrokan de jî karakterên sereke ajal in -bizin, karik, gur-. Ev motîf bi tîpa Byê tê nîşandayîn.

Di varyantên çîroka Hedlîlik û Bedlîlik da wekî karakterekî alîkar rovî jî dikeve çîrokê. Bizin dema karikên xwe digere peşî diçe li cem rovî û karikên xweji wî dipirse.

Dema em ji bo temsîlkirina karakteran binêrin, de her du çîrokan de gur temsîliyata nebaşiyêye. Armanca wî eve ku karikan bixwe. Nebaşıya gur ne tenêdi vê çîrokê de, di nav biwêjên Kurdî da jî heye. Wekî mînak em dibêjin “hevalê gur e” an jî “Gava mirov gur be rojên bi mij pir in”. Dîsa çavbirçîtîya gur jî navdar e. Gur dema êrişî pezekî bike, heke ew pez sed heb bin jî, wan her sedan jî dikeve lê ji wan tenê yekî dixwe (Ronahî, 2009:44). Di çîrokên Elmanî de jî gur sembola nebaşiyê ye. Wek mînak, çîroka keça kum sor.

Di her du çîrokan de jî karik temsîliyata masumîyetêne, ji ber ku karik biçûkin û benda diya xwene ku were wan têr bike. Dayîk jî di peywira xwe ya esasî xwedîkirina karikên xwe û berdewamkirina jiyana wan de têdikoşe.

Qedexekirin

Ev motîf jî bi tîpa Cyê di lîsteyê da cî digre. Di her du çîrokan da jî derî vekirin ji bo gûr her wekî ajalên xirab tê qedexekirin. Derî li vir wekî sînorek hatiye nîşandan. Hundir ciyê ewlehiyê ye. Lê li der xetere hene. Ji ber wê derî vekirin ji aliyê dayika wan hatiye qedexekirin. Karik ji bo parastina xwe şîretên dayika xwe digrin û derî venakin.

Mirin

Ev motîf jî di indeksê da bi tîpa Eyê hatiye diyarkirin. Her du çîrok jî bi mirina gur diqede. Li vir mirin ne tene mirina gure mirina nebaşiyê ye. Çîrok, peyama binketî û mirina xirabî û serketina paqijî û başiyê di jiyane dedide. Her du çîrok jî wekî çîrokên din bi mirinekî diqede bi vê mirinê jî encamek baş dertê holê.

Derasayî

Ev motîf jî di indeksê de bi tîpa Fyê hatiye diyarkirin. Derasayiyên her du çîrokan eve ku dema gur karikan dixwe û dayîka wan tê û wanxelas dike tiştekbî karikan nabe. Ev jî derasayîyeke. Dîsa di çîroka Elmanî de piştixelas kirina karikan dayîka wan zikê gur tije kevir dike lê gur ji vê namire ev jî derasayîyeke.

Li gorî Ramazan Pertev, ketina zikê gur ji bo zarokan tê wateya daxwaziya ji nû ve ketina zikê dê jî. Xwesteka vegera zikê dayik heye. Lê di çîrokê de zarok ketine nava zikekî

biyanî. Ev jî nîşanê me dide ku çîqas bixwazin jî nema vedigerin zikê dayikên xwe, divê zarok vê rastiyê êdî qebûl bikin. (Perteve, 2009:130)

Biaqil û Xêvok

Ev motîf di îndeksê de bi tîpa Jyê hatiye diyarkirin. Di Çîroka kurdiya Kurmancî de pêşî karik biaqiltî tevdigerin rengê lingê dayîka xwe ji gur re nabêjin. Çîroka Elmanî de jî bizin biaqiltî tevdigere û şuna karikan zikê gur bi keviran tije dike. Piştî şîyar bûnê gur, nizane di zikê wî de kevir heye ev jî xêvokatî ya gur e.

Ezmûn

Ev motîf jî di indeksê da bi tîpa Hyêhatiye diyarkirin. Di her du çîrokan de jî karik du caranji ezmuna gur derbas dibin. Di vê ezmûnê de bersiva rast rengê linga dayîka wan e. Dema dayik biçe çêrê şîret li wan dike ku dayîka xwe bi linge wê nas bikin. Gur di her du ezmunan de jî wan diceribîne. Diher duyan de jî karik bi serkeftî derbas dibin lê di ezmuna sisêyan de gur wan dixapîne.

Xapandin

Ev motîf jî bi tîpa Kyê dilîsteyê da cî digre. Buyera her du çîrokan jî li ser xapandina karikan hatiye avakirin. Armanca gur ew e ku karikan bixapîne û her duyan jî ango her heftan jî bixwe. Gur ji bo xapandinê dixwaze xwe bişibîne mîna dayîka karikan. Di her du çîrokan de jî gur ji bo xapandinê peşiyê dengê xwe zelal dike. Dema bizin ji dengê jî bawer nebûn diçe rengê lingê xwe dişibîne lingê dayîka wan ku wan bixapîne. Di dawiyê de bizin bawer dikin ku gur dayîka wan e û dixapin.

Di çîroka Hedlîlik û Bedlîlik dejî gur bi karikan dixape. Dema karik fêm dikin ku gur e, rengê linga dayîka xwe xelet dibejin kubila gur bixape.

Sihûd û Qeder

Ev motîf jî bi tîpa Nyê hatiye diyarkirin. Dema bizin dibîne ku karikên wê tinene li wan digere. Di her du çîrokan da jî bizin gelek bi sihûde ku rasterast gur derdikeve pêşîya wê. Dîsa gelek bi sihude ku gur raza ye. Heya karik rizgar dibin jî ji xew ranabe. Di her du çîrokan de jî gur bi şanse ku sira navbera karik û bizin da heye fêm dike. Sira wan rengê linga dayîka wan bû lê gur bi devê karikan ev sira wan hîn bû û karikbi dest xistin.

Xelat û Ceza

Ev motîf jî bi tîpa Qyê hatiyediyarkirin. Di her du çîrokan de ji xelat tine ye. Lê cezaya gur heye. Ceza ya gur jî mirine.

Qerf (Mîzah)

Ev motîf jî bi tîpa Xyê hatiyediyarkirin. Her du çîrokan de jî motîfên qerfî hene. Lê ya Kurdî de pirtir e. Di çîroka Elmanî de li dawîya çîrokê dema gur dibîne ku zike wî tije kevir e matmayî dibîne. Ev rewşa gur ji zarokan re bi mîzahî tê. Di çîroka Kurdî de jî motîfa qerfê li çend ciha derbas dibe. Varyanta Şengê û Pêngê da Qadiyê wan diranê gur dikşîne û cihê dirana gur da dendikê kundiran dixê. Dîsa di heman varyantê da gur ji bo Qazî bixapîne û bireve nav tûrikê tije tîr û fîsan dike.

Di her dû çîrokan de jî her çîqas mirinek diwar be jî û ne li gorî zarokan be jî bi riya van mîzahan mirina diwar bala zarokan nakşîne. *“lê eger beranberî tirsê balkişîn li ser henek û pêkenikan be, hingê tirs sivik dibe û ji holê radibe.”* (Pertev, 2009:117)

Komên Motîfên Curbecur

Ev motîf jî bi tîpa Z.yê hatiyediyar kirin. Di her du çîrokan de jî hejmarên formel hene. Hejmarên formel wekî; 2, 3, 7, 40 tê zanîn (Alptekîn, 1997:390). Hejmara karikan her çîqas cuda be jî wekî hejmara formel hejmara wan hatiye diyarkirin. Di çîroka Elmanî de hejmara formel ya 7, diKurdî de jî hejmara formel ya 2 hatiye bikaranîn.

4. Motîfên ji hev cuda

Di binê vê sernavê de em ê li ser motîfên ji hev cuda rawestin. Heya vêde em di her du çîrokan de li ser motîfên hevpar sekinîn. Lê ji bil van, çîrokên bi Elmanî û bi Kurdî - Hedlîlik û Bedlîlik da varyantên wê wekî Şengê û Pêngê, Xezalok û Delalok û Heblûlik û Ceblûlik- de motîfên ji hev cuda hene.

Civat

Ev motîf jî bi tîpa Pyê di lîsteyê de hatiyediyarkirin. Di varyanta Xezalok û Delalok û Heblûlik û Ceblûlik de dema bizin diçe cem gur ji wî re dibêje te karikên min xwarin lê gur înkâr dike. Bi hev nakin û diçin cem “Mela” anjî “Qazî”. Çûndina wan cem mela an jî qazî pergala civaka kurdan nîşanê me dike ku Kurd pîrsgirêkên xwe çawa çareser dikin tîne ber çavan.

Ol

Ev motîf jî bi tîpa Vyê hatiyediyarkirin. Di varyanta “Xezalok û Delalok” û “Heblûlik û Ceblûlik” da wek karakterekî alîkar; di Xezalok û Delalok de Qazî, Heblûlik û Ceblûlik da jî Mela heye. Her du jî peywirdarên ola Îslamê ne. Ev çîrok jî nîşan didin ku bandora Îslamê di nav çîrokên Kurdan de jî heye.

ENCAM

Me bi riya motifan ve jî dît ku, dema baş bê lêkolînkirin kerese-yên wekî zimên, çand, dîrok hwd. ên di nava çîrokên Kurdî de veşartî ne derdikevin holê. Ji ber ku çanda devkî ya kurdan tu car wenda nebûye û xwe gihandîye heya îro bi riya çîrokan lêkolîner ji bil zimanekî xweş û zelal dikarin derhêqê Kurdan de gelek agahî wergirin.

Van taybetmendiyên ku me li jorê diyar kirin gerdûnbûna çîrokan xira nake heta dewlementir dike. Çîrok xwe bi welatan sînor nekiriye ji sînoran derbas bûye, bûye mala hemû mirovahiyê. Li her derê cîhanê her dem başî, paqijî, qencî, pîroz kiriye; nebaşî, xirabî, çavnebarî yê jî qebl nekiriye.

Ji gotarê diyar bu ku çîrokeke bi Kurdî û çîroka ku ji alî birayên Grimm ve li Elmanyayê hatiye berhev kirin ji alî gelek motifan ve dişibin hev. Di pirtûka *Grimms Märchen International* de navê heft welatan derbas dike ku hin çîrokên li wir û çîrokên Grîmm dişibin hev. (Coşan, 2001:7). Nava wan de çîrokên Kurdî tûne ne. Ji ber vê qasê xebatên zanistî weki berawirdkirina çîrokên bi Kurdî û yên birayên grîmm û çîrokên li welatên din divê zêde bibin.

Wekî gotina dawî em dikarin bibêjin ku her çiqas ji alî çîrokan ve çanda gelê kurd dewlemend be jî mixabin li ser çîrok, berhemên devkî xebatên zanistî gelek kêmtir in. Li ser çanda Kurdan a devkî ji alî lêkolîneran ve xebatên zanistî li Rusyayê û li deverên din hatiye kirin. Li Türkiyeyê ji bil çend mînakên xebat ji sînora komkirin û ji antolojîya çîrokan derbas nebûye. Bê guman sedemen wê yê dîrokî û erdnîgarîye hene. Lê bes edî ev xebat divê ji alî zanistî ve zêde bibin. Em bawer in dema xebatên li ser çîrokan were kirin ev dewlemendî dê zêdetir derkeve holê. Îro gelek çîrok ji bo vê xebatê benda me ne.

ÇAVKANÎ

Alakom, R. (2002). Folklor û Jinên Kurd. Stockholm: Weşanên Nefelê.

Alptekin, A. B. (1997). Halk Hikâyelerinin Motif Yapısı. Ankara: Weşanên Akçağê.

Aykanat, T. (2013). Grimm Masaları ve Klâsik Aşk Mesnevileri Üzerine Motiflerarası Bir Karşılaştırma. *The Journal of Academic Social Science Studies, Volume 6 Issue 5*, pp. 165-198.

Akyol, H. (2010). Kew û Kewê. Stenbol: Weşanên Do.

Akyol, H. Heblûlik û Ceblûlik. Herem Amed, Hazro, Nehatiye Weşandin

Akyol, H. Şengê û Pengê, Herem-Amed, Nehatiye Weşandin.

Bedirxan, C. A. (2009). Ferheng. Kurdî-Kurdî, Stenbol: Weşanên Avestayê.

Bozarlan, M. E. (1999). Mîr Zoro, Meselokên Lawiran, Cilt-1, Stenbol: Weşanên Deng.

Coşan, L. (2001). Sınırları Aşan Bir Masal. *Ankara Üniversitesi Dil Dergisi. Language Journal. Sayı: 103*. Ankara Üniversitesi Basımevi.

Izady, M. R. (1992). The Kurds: A Concise Handbook. Crane Russak, USA

Farqini, Z. (2007). Ferheng. İstanbul: Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê.

- Grimm J. & Grimm W. (1999). Grimm Masallar (Kinder-Und Hausmarchen), c.II, Cumhuriyet Gazetesi, Dünya Klasikleri Dizisi.
- Mukriyanî, G. (2010). Ferhengî Kurdistan, Kurdî-Kurdî. Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Amedê, Amed.
- Oğuz, M. Ö. (2010). Türkiyede Mit ve Masal Çalışmaları veya Bir Olumsuzlama ve Tek Tipleştirme Öyküsü. *Millî Folklor Dergisi*, Yıl 22, Sayı 85.
- Pertev, R. (2009). Zarok û Çîrok. Stenbol: Weşanên Dozê
- Ronahî, M. (2009). Kovara W. Weşana Enstîtuya Kurdî ya Amed ê. Hejmar:25.
- Saadallah, S. (2010). Ferhanga Îngilîzî-Kurdî ya Selahadin. Enstîtuya Kurdi ya Parîsê, Stenbol: Weşanên Avesta.
- Sakaoglu, S. (1999). Masal Arastırmaları. Ankara: Weşanên Akçağê.
- Yavuz H. M. (2002). Masallar ve Eğıtsel İşlevleri. Ankara: Weşanên T.C. Kültür Bakanlığıyê.
- Yıldırım, K; Pertev, R. & Aslan, M. (2013). Ji Destpêkê Heta Niha Folkloru Kurdî. Weşanên Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye’de Yaşayan Diller Enstitüsüyê, İstanbul.
- <http://www.ruthenia.ru/folklore/thompson/> -dîroka lênêrîne 05/08/2015-
- <http://e-weje.com/birayen-grimm-u-ciroka-gur-u-heft-karik/> -dîroka lênêrîne 08/08/2015-

Berawirdiya destana Memê Alan û Mem û Zîna Ehmedê Xanî

The Comparison of Memê Alan epopee and Mem û Zîn of Ehmedê Xanî

Remziye Aslan¹

Abstract

The subject of this study is the comparison of the Memê Alan epopee and Mem û Zîn mathnawi of Ehmedê Xanî. In this article, both literary works are assessed according to the pluralist method of Comparative Literature. Our purpose is to address similarities and differences of these works in the perspectives of theme, motif and style. According to an opinion between the Kurds, Ehmedê Xanî was inspired from Memê Alan epopee while writing Mem û Zîn. This is the reason for selection of these two works for comparison. One of the work is written and other is oral. Both works belong to different periods of the same culture.

Keywords: Meme Alan, Mem u Zin, Ehmede Xani, Literary Work, Epopee, Mathnawi, Comparative Literature.

Özet

Bu çalışmamızın konusu Memê Alan destanı ile Ehmedê Xanî' nin Mem û Zîn adlı mesnevisinin karşılaştırmasıdır. Bu makalemizde iki eser, Karşılaştırmalı Edebiyatın çoğulcu yöntemine göre değerlendirilmiştir. Amacımız burada her iki eseri de konu, motif, biçim, farklılık ve benzerliklerine göre değerlendirmektir. Kürtler arasındaki bir görüşe göre, Ehmedê Xanî Mem û Zîn adlı eserini Memê Alan Destanının etkisinde kalarak yazmıştır. Bundan dolayı iki eser karşılaştırma konusu olarak seçilmiştir. Karşılaştırmamız biri yazılı diğeri sözlü iki eser üzerinde yapıldı. Her iki eser de aynı kültürün farklı dönemlerine aittir.

Anahtar sözcükler: Memê Alan, Mem û Zîn, Ehmedê Xanî, Eser, Destan, Mesnevi, Karşılaştırmalı Edebiyat.

Recommended citation:

Aslan, R. (2015). Berawirdiya destana Memê Alan û Mem û Zîna Ehmedê Xanî. [The Comparison of Memê Alan epopee and Mem û Zîn of Ehmedê Xanî] *International Journal of Kurdish Studies* 1 (2), pp.73 – 88.

¹ Corresponding Author: Dicle University, MA Student of Kurdish Department – Turkey
E-mail: karagulremziye@hotmail.com

DESTPÊK

Bingeha wêjeya hemû netewan dibe du beş, wêjeya devkî û wêjeya nivîskî. Heman cure di Wêjeya Kurdî de jî heye. Destana *Memê Alan* berhemeke wêjeyî û devkî ye, *Mem û Zîna* a Ehmedê Xanî jî berhemeke nivîskî ye û li gorî rêbazên mesnewiyê hatiye nivîsîn. Her du berhem jî, di çand û dîroka Kurdan de xwedî dengvedanên mezin in, ji bo Kurdan xwedî nirxeke neteweyî û dewlemendiya Wêjeya Kurdî ne. Der heqê vê mijarê de Celadet Bedirxan wiha dibêje; “Di folklorê me de, bêşik şaheser Memê Alan e. Memê Alan malê milletekî Ewropayî biwa, Xwedê dizane di heqê wê de çend cild kitêb dihatine nivîsandin. Me Kurdan ewçend gûh nedaye, şair û rêberê me ê Ehmedê Xanî pê ve” (Veguhêz: Wikander, 1996:15).

Di vê gotarê de jî ji bo berawirdiya her du berhemên, me pirtûka *Memê Alan* a ku ji aliyê Roger Lescot ve û li gorî bilêvkirina wî “Min destana Memê Alan a ku ji hêla Miço ve dihatê strandin, kir bingeh ji berhevoka xwe re” (Lescot, 1997:9), ji bo *Mem û Zîna* Ehmedê Xanî jî me şîroveya Perwîz Cîhanî hîm girt. Ev her du berhem ji bo berawirdî wekî hîm hatin hilbijartin û berawirdî li gorî wan berhemên hat çêkirin.

“Lêhûrbûyîna berhemên an jî nivîskarê ji yekî zêde, berî her tiştî navbereke rexneyî û objektîfî bidest dixe. Berawirdkirin rasterast li ser du berhemên nayê çêkirin. Hevce ye ku berhemên tîn berawirdkirin taybetiya berawirdî nîşan bidin. Ev taybetî jî manendiya mijar, motîf û teknîkên vegotinê de dirûvtî, hevbandorê hevdu bin. (Aytaç, 2003:105), Li gorî vê nerînê her du berhemên me jî taybetiya berawirdî didin. Di bingeha her du berhemên de jî evînek û serpêhatiyên hevbeş hene. Berawirdî ne rexneya berhemên e, beravajî vê heke lekolîneke rast bê çêkirin, qîmetê berhemên bi vê bilintir dibe. Dema ku berawirdî tê çêkirin tiştên ku hatiyê vegotin û hin tişt jî di kûraniya vê vegotinê de derdikeve holê.

Di demên nebikaranîna nivîsê de bûyerên civakî ji aliyê dengbêjan ve gihîştîye roja me û zindî maye. Dema ku dengbêjan çîrokên xwe vegotine, hinek tişt zêde kirine û hinek tişt jî kêmkirine, ev kêmkirin an jî zêdekirin gelek caran guheriyê, dengbêjan vegotina xwe li gorî rewşa herêm û civakan guheriyê. Di vê encamê de jî gelek varyantên destanan derketine holê. Ev taybetî ji bo destana *Memê Alan* jî heye. Gelek varyantên destana *Memê Alan* hene. Taybetîyeke din jî ev e ku berhem, di kîjan neteweyê de hatibe afirandin taybetiya wê neteweyê di hundirîne û digihîne roja me. “Berhema nivîskî naguhere, lê ya devkî dikare gelek caran biguhere, ji ber vê yekê jî berhemên devkî serbixwe ne. Berhemên devkî bê çarçove ne. Lê yên nivîskî, sînorên wan nediyar in” (Çiftçi, 2012:9).

1. Mijarên Destana Memê Alan û Mem û Zîna Ehmedê Xanî

1.1. Rêvitiya Di Xewê de; Memê Alan

Memê Alan yekane zarokê padişahê bajarê Mixribiyan e. Zîna Zêdan xwişka Sifî û Mîr Ezîn e. Sê qîzên padişahê periyên hebûn, navê xwişka mezin Tavbano, navê xwişka navîn Heyvbano, Stêrbano jî navê biçûka xwişka ye. Rojekê her sê xwişk çûne odeya Zîne. Ji bo ku

Zîn bikeve xewa miriyan, ayet xwendine û li ser wê pif kirine. Textê Zînê rakirin û anîn bajarê Mixribiyan, danîn oda Memê Alan. Mem ketiye xewa şêrîn, her sê xwişkên periyan demekê sekinîn nihêrîn ku herduyan jî çavê xwe venekirin ji xewan. Ayeta sivik a periyan xwendin li ser Zîna Zêdan û Memê Alan pifkirin, her du jî ji xew hişyar bûn lê tu wate nedan vê bûyerê.

Zînê got qesra min e, Mem got qesra min e. Ev şer êdî dirêj bû û Mem ji Zînê re got. Te got: çil û yek cariyeyên min hene, min jî got; hezar û pênc sed xort di bin emrê min de ne. De were gaziye cariyeyên xwe bike. Zînê ji nav ciyan rabû. Li ser text peya bû, çû ber şibak û şibake vekir, kire qîrîn û bang li çil û yek cariyên kir. Lê tu kes lê venegeriya. Dor hat ser Memî, Mem bi dengê bilind bangî hezar û pênc sed xortên Kurd kir. Xort rabûn ji oda û qawîşan ketin der, hatin ber deriyê Mem. Ji Memî re gotin; bibêje şahê me, Zîn nihêre ku xewa wê şaş e. Zîn ji rika xwe poşman bû. Mem xortê Kurdan vegehand û ji Zînê re got: di vê karê de heye hikmeta Xwedê. Textên xwe kişandin ber hev û bi hev re ketin nav şoran. Di nava hev de li ser pêxember û ewliyan sond xwarin. Memî got; emê îşev pev re rakevin mîna xwişk û biran, gava bû sibe em ê bang kin şêx û alimên bajarê Mixribiyan. Bi emrê Xwedê û qewlê Pêxember bira mara me bibirin. Zîn û Mem gustilkên xwe guhertin û raketin. Dema ku ew di xew de bûn periyan textê Zînê girtin birin qonaxa Zîn.

Dema ku bû sibe, ji xew hişyar bûn, pêşî gotin qey xewn e, lê ji gustilkan fêhm kirin ku ne xewn e. Zîn jî, Mem jî ji derdê evîna xewna şevê nexweş ketin. Beglî, nalîna Memî bihîst û ket odê got; bira çi ecêb hatiye serê te. Memî qala şeva çû kir, Beglî çû rewşa Memî ji bav û kalên Memî re got. Bav û kalan ferman da xulaman got; kî bizanibe riya Cizîra Botan em ê çavên wî têt bikin. Lê mixabin roja sisiya xulam destvala vegehiyan. Bav û kalan ferman da û gotin; bila hemî qîzê delal û xweşik werin bigirin dîlan û govendan. Belkî Memî yekê bicibîne. Mem serî ranekir û li keçan nenêrî, xeber dan şêx, melan û hekîman dît ku ew jî nebû dermana derdê Mem. Bavê Mem dît ku wisa bidome mayîna Memî derdê wî mezin dike, roj bi roj rewşa Memî bi şûn de dere û Mem ê here diyara gorinan. Bav û apan çûn cem Memî û jê re gotin: em ji bo çûyîna te ya Cizîra Botan qayil bûn. Vêga Mem bi xwe ve hat. Tavilê rabû ser xwe û siwarê hespê xwe ya Bozê Rewan bû û bi rê ve ket.

Mem ji bo xewna şevê ketibû rê. Êdî rêwîtiyeke dijwar li pêşiya Memî bû. Mem bi Bozê Rewan riya şeş mehan di pazdeh rojan de gihaştîyê. Memî li ser riya xwe rastî kalikekî, emrê wî gihaştîye heftê û pêncan dît ku ser û çavên wî nûranî ne. Mem û kalik bi hev re nimêj kirin. Kalik rêhavalîyê Memî dike, gava nêzê tixûbên Cizîrê Botan bûn kalo ji Mem re got; Memo, kurê min tu diçî Cizîrê Botan ji bona Zîna Zêdanê. Kalo Mem hişyar dike ji bona qîza Beko Ewan. Keça Beko wê bixwaze Mem bixapîne û bohtanan lê bike, lê Mem ji dest wê dixelise. Dawiya rêwîtiyeke dijwar û xetere Mem gihişt bajarê Cizîra Botan.

Hesen, Çeko û Qeretaçîn sê birayên Celaliyan, pismamê Zîna Zedan in. Zîn destgirtiya Çeko ye. Mem diçe ber qesra sê bira û dibe mêvanên wan. Cariyeya Zînê bi navê Rihan bi hatina Memî dihese û ji Zînê re dibêje. Mem sê rojan dibe mevanê sê birayan. Her sê bira bi hev re dikevin nav şoran û gotin; mêr ji welatê xwe bi der nakevin îleh ji bo dermana dilane, heke mêvanê me ji bo çi hatibe, hewce ye ku em jê re biqedînin. Her sê bira li ser vê yeka tifaq kirin û qerar dan. Hesen ji Memî re got; bira li cem me Kurdan mêvanî sê rojin, ji sê

rojan şûnda mêvan dibe xwedyê malê, ê te sê roj temam bû, de ka derdê te çi ye ji me re bêje? Mem kerr bû, deng jê nehat. Hesên dît ku Mem nikare derdê xwe bibêje ji şerman, ji birayên xwe re got; birano, min ji derdê mêvanê xwe fêhm kir, ji bo evînekê, welatê xwe berdaye hatiye wan deran. Min jê re sond xwariye bi her çar kitêban û telaqê jinan ku derdê wî çi be jê re bibînim çare û derman. Keç û bûkan tev li cihekî kom bikin, ê ku neketiye emre xwe guliyên wan bi destê xwe bigerînin. Hemûyan bînin di ber hêlê heremê û di bin koşka Sîtiyê re tof bi tof derbas bikin. Bila mêvanê me evîndara xwe di nav de nas bike, emê jê re hilînin. Hesên got; niha ku li ser mala min e û ku dilketiya wî jina min be jî, ku diya zarokan e. Heya niha helalê min bû ji îro şûn de jî, ji min re weke xwişka min e. Çeko got; eger ji bo Zîne hatibe qalendiya min a sê salan e, heya niha xwestika min bû û ji îro şûn de xwişka min a ji dê û bavan e. Min jî hîba kir û da Mîrê Mixribiyan. Hesên got; bila keç û bûkên Cizîrê xwe bixemilînin û li ber derê me govendê bigirin ku heskiriya Mem binêrin ka kîjan e. Tacîn got; bira ne hewceyê wan tiştan e. Zîne rehet bûye, xeber şandiye ji bo keçên beg û axan, dike der keve li ser Kaniya Qestelê, riya wan jî di ber mala me re derbas dibe. Hûn yek herin li paş, pişt Mem bisekinin mîna dizan, ji ber ku Mem ji şerma nebêje, halê wî temaşe bikin.

Çeko, çû odeya Sîtiyê niherî ku Mem devê şibakê rûniştiye. Li qonaxa Zîne temaşe dike, li ber derî civîna koma keçan e, Hesên Sîti jî şand refê keçan. Dema ku Mem, Zîne dît aqil ji serî çû. Çeko ev tişt dît, nema xîretê hişt ku xwe ragire û hîn zêdetir bibîne. Çeko ji Hesên re got; dilketiya mevanê me destgirtiya min a sê salan e. Çeko talî qayil nebû. Ji bo dayîna Zîne, Hesên û Çeko bi hev re ketin şoran, gotina Hesên li Çeko pir tesîr kir û li kirinên xwe poşmam bû. Gava ku Mem û Zîne hevdu li ser Kaniya Qestelê dîtin ew bûyer tavilê belav bû li Cizîra Botanê û gihîşt ber guhê Beko. Jixwe berê jî Hesên û birayên wî hez nedikir. Dixwest rêkê bibîne, pê wînda bike Memî û Celaliyan. Beko çû cem Mîr Ezîn got; xwe biparêze ji pismamê xwe yê Hesên, Çeko û Qeretacîn, dikin te ji mîrekiyê derxin û Memê Alan li şûna te bikin mîr û hekîmê bajarê Cizîra Botan. Mîr Ezîn wana bihîst û tevdira Beko bi cih anî. Mem û sê birayên Celaliyan vexwendina şivê kir, hîn şîr ber wan de bû, Beko, hat, zerf da Mîr Ezîn piştî xwendinê Mîr got; Eceman serî rakirine û tîr ser welatê me. Xelk tev da ji bajêr der ketin, ji xeynî jinan tu kes neman. Memo di dilê xwe de digot; hîn niha keysa dîtina Zîne hat. Mem lingê xwe birî Mîr nêçar ma û destûra vegeza Memî da. Mem vegeziya û berê xwe da mala Mîr Ezîn, koşka Zîne, hêla jinan. Beko, li ser pişt hespê emrek nivîsî û ew jî vegeziyan hatin Cizîra Botan.

Beko, riya Mîrê vegevand koşka Zîne. Memî dît ku Mîr Ezîn bi Beko re hatin oda wan, Zîne xwe xist bin dawê kurkê Memî. Mem guliyên Zîne nîşanî Sîti da. Hesên mala xwe da agirê ku Mîr Ezîn ji oda Zîne derkeve û Zîne û Mem ji wê rewşê xelas bin. Ji odê derketin hatin mala Hesên, Mem zanîbû sedema wan tiştan ew û Zîne bû. Memî kire qîrîn bang kir ewliyan, enbiyan û Emer beg şexê Qureşiyî, xwe avêt nav agirê, di nava arê de demek giriya paşê der ket, ku kurê Hesên di destê de ye. Tiştêk pê nebûye û neşewitiye. Di wê deme de xeber hat ku lîşkerên Ecem hatine sînora Kurdan. Birayê Celaliyan çûn. Roja din Mîr Ezîn, Mem, vexwendî ji bo lîstika setrencê. Mem ji Mîr sê dest bir. Çavê Beko bi Zîne ket cihên Mîr û Mem guhert. Çavên Mem bi Zîne ket, lê êdî Mem nezanîbû lîstik çi ye. Mîr şeş dest jê bir. Mem avêtin zîndanê.

Sê rojan Sitî û Zîn tu xeber ji Mem negirtin. Keça Beko, hinareke ku axûya maran berdaye nav da Zînê û got ev derman ji bo Mem e. Zînê hinar girt û çû cem zîndana Mem. Mem ji Zînê re qala xewnê xwe kir, got; Zînê min dît Emer Beg ji der ve hat, kalê min, şêxê Qureyşîyan, ji min re gotin, niha Zîn dê were cem te piştî du saetan hinarek tijî axû kiriye qîza Bekoyê şeytan, daye Zînê ji te re şandiye lê Zîn jî ve yekê nizane, ecelê te tamam bûye, êdî tu dikî herî axa gorina. Zînê jî piştî heft rojan bimire. Wiha got û Mem çû dilovaniya Xwedê. Sitî nameyek ji Hesên re nivîsî û koşa wî şewîtand û şand. Sê birayên Celaliyan veşartî hatin, meytê Memî şuştin li erdê Cizîrê veşartin. Zîn jî piştî Mem heft roj şûn de mir. Zîn du sê caran hate xewna Mîr Ezîn, ji bo ku her tişt bi çavên xwe bibîne, roja îniyê were goristan. Mîr Ezîn hat sekinî di nava tirba Zînê û Memê Alan. Nihêrî ku di tirba Zînê de kunek (qulik) heye. Xwar bû bala xwe dayê dît ku destê hevdu girtine, dengê ji Zînê hat û got; te dît di nava dilê me? Di cî da Mîr Ezîn poşmam bû ji bo kuştina Beko ferman da. Baxçevanekî Beko kuşt çilkek ji xwîna Beko dilopiya kete navbera tirba Mem û Zîn. Sê bira û Mîr Şem siwarê Bozê Rewan kirin û cilên Memî jî bi nameyekê şandin bajarê Mixribê, piştî sê rojan şîn sar bû. Beglî tevî leşkerên xwe ket du Mîr Şem çûn bajarê Cizîra Botanê. Sê roj û sê şevan di nav bajarê Cizîra Botan de dawîya dinya anîn. Wan her sê rojan, Mîr Ezîn, Mîr Şem tevî her sê Celaliyan di çadîran de li cem Beglî man. Roja sisiyan di nav bajarê Cizîra Botanê de xaniyek bilind nema. Bajarê kavi teslîmê wan kir, hat ser tirba Memê Alan got; Memo bila bi dilê te ve eyan be, min heyfa te hilanî. Hinga bixwe siwar bû Bozê Rewanê.

1.2. Mem û Zîna Ehmedê Xanî

Hindek ji fesaneyê di Bohtan

Hindek di behane hin di bohtan (r.778)

Çîroka Mem û Zîn li herêma Botan, li bajarê Cizîrê derbas dibe. Du xwişkên Mîrê Cizîra Botan, Zeynuddîn Emîr hebû. Her du jî ji hev sipehîtir bûn. Zîn yekê tena wê spî, Sitî jî yekê tena wê qemer bû, her du jî bejînzirav û di xweşikbûnê de jî wek perîyan bû. Ji derveyê heremê kesî rûyê wan neditîbûn, lê sipehîtiya wan bi nav û deng bû. Tacdîn kurê wezîr bû, du birayên Tacdîn hebû, navê yekî Arîf û yê din jî Çeko bû. Mem hevalê herî nezîk ê Tacdînî, Mem kurê debirê dîwanê bû. Ew bixwe jî muhafîza Mîr bû. Wexta ku cejna Newrozê dihat tu kes di xanî û malan de nediman. Ji pîr û kalan heta zarokên pêçikê diçûn ser merg û nava bax û baxçeyan, serê kanî û avan ji xwe re dikirin çiyê şahiyê. Bi taybetî keç û xortên nezewicandî, xwe dixemilandin û derdiketin meydana daku hev du bicibînin û piştê bi riya mezinên xwe hevdu bixwazin. Newroza wê salê Mem û Tacdîn jî rabûn, cil û xemlên keçikan li xwe kirin. Du xwişkên Mîr, Zîn û Sitî jî cil û bergên kuran li xwe kirin û daketin qada şahiya Newrozê.

Gava di nava şahiyê de digeriyan du xortên nenas û gelek lihevhatî wekê du peykeran, her du jî di carekê de dilê xwe xistin wan keçikan. Piştê hemû bi hişê xwe ve hatin û gustîlken xwe bi hev re guherandin. Piştî Cejna Newrozê hemû gel veşartî malên xwe. Lê alikî Mem û Tacdîn aliyê din jî Zîn û Sitî ji ber wê dilketinê nexweş ketin û ketin nava nivînan. Wan xortên çeleng difikirîn û bala xwe didan gustîlkan. Tacdîn, gustîlkê tiliya Memê dît, di heman demê de çavê Mem jî bi gustîlka Tacdîn ket. Li ser gustîlê Memî de Zîn yê Tacdînê de jî Sitî hatibû nivîsîn. Dayikekê Sitî û Zînê, bi navê Heyzebûn hebû, yeka dinyadîtî

û xwedî tecrûbe bû. Dema ku ew ji cejna newrozê vegeriyan kincên zilaman ji ser xwe derxistin, Heyzebûn, ji nişkava bi ser van de hat û dît ku kincên wan li ber wan dane, lê ew melûl bûne, ji rewşa keçikan derxist ku ew ketine derdê evînê. Dayika Heyzebûn her du keçik jî da axaftin û ji derdê wan re li çareyan geriya. Her du xwişk jî ketibûn derdê evînê, lê evindarên xwe nas nedikirin. Dayik her du gustîlk ji wan girtin û çû cem remildarekî û remil avêt, lê ji remildarî re rastî negot, got du kûrikên min hene. Remildar fehm kir ku ew keç in û wiha got; te got du kûrikên min dîn bûne, lê tu çima nabêjî Sîtî û Zîn evindar bûne. Remildar got; xwe têke kincên bijîşkan û cem xwe dermanan bigire wan ciwanan bigere, bê gûman tu yê wan ciwanan bibînî. Heyzebûn geriya û herdu ciwan dîtin, gustîlkên Sîtî û Zîn nîşanê wan dan û got ez ji cem Sîtî û Zîn tîm hûn gûstîlên xwe bigirin, ên Zînê û Sîtî jî bidin min ku kes di destê we de nebîne ku navê Sîtî û Zînê dernekevin. Tacdînî gustîlk da lê Memê neda got ez bê vê gustîlkê nikarim bijîm. Gava ku keçikan ev mizgînî bihîstin ji ber keyfxweşiyê hiş di serê wan de nema. Keçikan, Heyzebûn şandin cem Mem û Tacdînê gotin ku me herduyan jî ew pejirandine, bila rabin xwazgîniya xwe bişînin. Ew jî rabûn hinek alim, mîr, kal û pîr wek xwazgînî rêkirin hizûra Mîr, pêşî Sîtî ji Tacdîn re xwestin. Daweta Sîtî û Tacdînî hat lidarxistin.

Dergevanekî Mîr hebû navê wî Beko bû. Beko yekî fesai, dekzan û dilreş bû. Beko, ji Tacdîn hez nedikir, dest bi fesadiyê kir û ji Mîr re got; Mîrê min Tacdîn ji ber xwe de Zîn daye Memê. Gava Mîr ev yek bihîst bi hêrs got; ez difikirîm ku Zînê bidim Mem, lê ez sond dixwim bi text û tacê xwe ku ji niha û pê ve kî were Zînê bixwaze ezê serê wî jêkim. Ji ber vê yekê jî kesî nikarîbû Zînê ji Memê re bixwaze. Rojekê, Mîr hemû peyayên bajêr, mîr û axa li dora xwe kom kir û çûn nêçîrê. Mem jî fikirî ku di bajêr de zilam nemaye, rabû çû baxçeyê qesra heremê ku Zînê bibîne. Zîn jî derketibû nava bexçe û ew û Mem rastî hev hatin. Heta êvarê bi hev re şad bûn. Ew ji xwe ve çûbûn, Mîr bi tevî maiyeta xwe ket nava bexçê û bi ser wan de hatin. Zînê derfet nedît ku bireve, hema ket bin eba Memê, Mem jî xwe li nexweşiyê danî û ji ber Mîr ranebû. Tacdîn nêzikî Mem bû, jê bi çavan pirsî ku te xêr e? Mem jî ebuyê xwe re deranî du keziyên Zînê, nîşanî Tacdîn kir. Tacdîn fehm kir ku rewş xerab e tafîlê çû agir berda mala xwe, xwest ku Mîr û maiyeta wî ber bi hewara wî de werin. Belê wisa jî bû, hemû çûn ber bi hewara Tacdînî ve ku agirê qesrê vemirînin. Bi vî awayî Zîn û Mem ji vî rewşê xelas bûn.

Evîna Mem û Zîn ket ser zîmanên xelkê, hemû kes behsa evîna wan dikir. Mîr gelekî ji wan gotinan eşiya û Memê vexwend ji bo leystika kişikê kir û got gazî Tacdîn û birayên wî nekin. Kurrekî Mîr bi navê Gurgîn hebû, wî zanîbû ku tişteke heye zû xeber ji Tacdîn û birayên wî re gihand ew jî rabûn çûn xwe gihandin Memê. Mîr ji Memê re got ku; Mem tu bi ser kevî ez ê daxwaza te bi cî bînim. Di leystika pêşî de Mem zora Mîr dibir. Beko di wê gavê de dît ku di şibaka pişt Mem re, ji aliyê heremê ve Zîn jî leystika kişikê temaşe dike. Beko bi hîleyekê cihên Mîr û Memê guherand. Gava ku çavê Mem bi Zînê ket hiş ji serê wî çû, nema karî bala xwe bide ser kişikê. Dawiya leystikê Mîr bi ser ket, Mem têkçû. Li ser şertê, Mîr ji Mem pirsî, Mem de ka bêje ya ku dilê te revandiye kî ye navê wê çi ye? Beko dike ku bikeve nav wan cardin derevan bike lê Mem jî derfet nade vê yekê û rastî ji Mîr re got. Mîrê min, a ku dilê min revandiye yeka Kurd esilzade ye, keça mîran e û navê wê jî Zîn e. Gava ku Mîr ev bihîst gelek hêrs bû, ji muhafizên xwe re got; wî bikujin. Muhafizan şûr û xençerên xwe

kişandin, wê gavê Tacdîn, Çeko û Arîf jî şurên xwe kişandin û xwe dan pişt Mem û ji Mîr re gotin heta ku hûn me nekujin em nahêlin destê we bigihîje Mem. Li ser vê bûyerê Mîr bixwe destên Mem girê da û şand zîndanê.

Mem di zîndanê, Zîn jî diqesrê de ketin nav xeman. Mem jî Zîn jî, ji êşa evînê dinyaya xwe wenda kirin, ketin nav evîna îlahî, hiş û aqilê xwe wenda kirin. Bûn wekî murşîdên evîndarên îlahî. Mem di zîndanê de salekê ma, êdî Tacdîn û birayên wî nema xwe ragirtin û ji bo şer xwe amade kirin. Berê şer hînek mezinên Cizîrê şandin cem Mîr, Beko çû cem Mîr mesele jê re zelal kir û got; ya çêtir ew e ku di demekê wiha de reyekê nerm bide ber xwe û aciziyên ji holê rake. Mîr, rîya ku Beko da ber, pejirand û ji qasidan re got; min Mem efû kiriye. Beko ji Mîr re got; Mîrê min Mem rewşa mirinê de ye, tu Zînê bişîne zîndanê cem Mem, dema ku çavên Memî li Zînê bikeve qelbê wî yê hêjar êdî nema li ber xwe dide. Mîr çû cem Zînê, jê re got min ew efû kiriye, perda fediyê li rûyê Zînê rabû û dest bi girî kir û birfina dilê xwe ji Mîr re vekir. Zîn ji Mîr re wiha got; ez û Mem em li vê dinê nagihîjin miraza xwe, Mem dimire bi pişt re jî ez ê li ser gora Memî bikevim û bimirim. Ev rewş pir dilê Mîr xera kir, Mîr vêga birastî jî poşman bû. Mîr û Zîn heta serê sibê xwişk û bira bi hev re giriyan. Zînê bi Sitîyê û dayika Heyzebûn re çûn zîndanê lê muhafîzan got Mem miriye. Zîn destê xwe da serê Mem û gazî wî kir, ew vejîya û Sitî ji Memî re gotinên Mîr ragihand û li ser vê Mem jî wiha got; ez tenê Xwedê wek mîrê xwe nas dikim, ez naçim ji qûlan efûyê naxwazim û piştî wan gotinan Mem mir. Bi mirina Mem girî û şîn ket nava Cizîrê. Tacdîn, şûrê xwe kişand û Beko kuşt. Zîn çû ser gora Mem, giriya, giriya, giriya heta ku ew jî mir.

Zîn anîn xistin cem tirba Mem, dema ku Zîn kirin goristanê Mîr got; Memo va ye evîndarê te, sê caran deng ji termê Mem hat, ku got; ay bi xweşî hatî, li ser çavan. Beko jî li goreke nezî wan veşartin. Piştî demekê du darên serwiyan li ser gora wan şîn bû lê stiriyeke di navbera wan de hilhat û nehişt ku ew bigihîjin hev. Ji wê rojê pê ve xelkê heta Mem û Zîn bi navê evîndarên zulmlêkirî û Beko jî bi navê fesadî û gelaciyê bi bîr tînin.

2. Berawirdiya Teşeyên Her Du Berheman

Destana *Memê Alan* taybetiya destanan di nav xwe de dihevwîne. Piraniya destanan bi şiklên nezmê tîn xwendin an jî tîn nivîsîn, ên ku bi awayê pexşan jî hatine nivîsîn hene. Destana *Memê Alan* destaneke devkî ye. Destan ger bi devkî bin ger jî nivîskî bin bi her du awayan jî dibin berhemên wêjeyê.

Têkiliya mijara destanan girêdayî jiyana gelan e. Di çanda Kurdan de destan bi rîya dengbêjan gihaştine roja me û bi vî awayî wêjeya devkî jî bo gelê Kurd bûye dibistanek û gel jî ji wan berhemên devkî sûd girtiye. Çavkaniya dengbêjan ên civakî, sîyasî, bandorê dide ser kesayetên destanan, ango li gor herêm û rewşa civakan dengbêjan di vegotinên xwe de hinek tişt lê zêde kirine, an jî hinek tişt kêr kirinê lê di binyada wan de guhertineke mezin pêk nehatiye. Dema ku em bala xwe didin lehengên destanên Kurdan; Mîr in, axa ne, beg in an jî kur û keçên mîr û axayan in. *Memê Alan* kurê padîşahê Kurdan e. Zîna Zêdan jî xwişka Mîrê Cizîra Botan e.

Ehmedê Xanî berhema xwe ya bi navê *Mem û Zîn* di sala 1695'an de di 44 saliya xwe de kuta kiriye. Di wêjeya Kurdan de taybetiya Mesnewiya Xanî ew e ku yekemîn Mesnewî ye

ku bi Kurdî hatiye nivîsîn. Mesnewî jî weke destanan cureyeke nezmê ne.” Mesnewiyen ku bi şiklên nezmê yên wêjeya dîwanî ve pêk tên, di nava xwe de bi qafiyê ne. Nezmên dirêj ji ber hêsaniyê dîtina qafiyeyê bi gelemperî bi şêweya mesnewiyê hatine nivîsîn. Şêweya nezma mesnewî ji wêjeyên Îran û Ereb derbasî wêjeyê Tirkî bûne.” (Uslu, 2007:230). Ji ber ku təkiliya Ereb, Faris, Tirk û Kurdan heye, taybetiyên wêjeyên wan netewan derbasî hev du bûne. Di mesnewiyên de, her malik di nav xwe de bi qafiyê ne û bi qalibên weznê tên nivîsîn. Mijarên mesnewiyên evîn, şoreş, tesewûf, lehengî û hwd... Mem û Zîna Ehmedê Xanî jî, li gorî mesnewiyên ku di Wêjeyê Faris, Ereb û Osmaniyan de hatiye nivîsîn li gorî wê rê û rêbazê hatiye saz kirin. Mem û Zîna Xanî ji 2657 malikan pêk tê, û bi wezna erûzê ”(mef’ûlo, mefa’êlon, fe’ûlon)” hatiye nivîsîn. (Cîhanî, 2013:73). Mesnewiya Xanî, ji aliyê beşa “Sebebê Telîf” ve ji mesnewiyên din cuda ye. “Mesnewî, pêşiyê bi hemd û sena û munacaeta ji Xwedê re, silav û selewatên li ser ruhê Pêxember û Xelîfeyên wî tên û paşî jî şair medha siltan, beg û padişahê dikin. Li gor wî hiyerarşiyê şair, berîya ku dest bi hîkayeta xwe bike beşek bi navê “Sebebê Telîfa nezmê” dinivîse ku di vê beşê de gotinên xwe yên “şexsî”, dengê xwe yê “ferdî” digihîne xwendevanî” (Tek, 2010:44-45). Cudatiya Mesnewiya Xanî, ji mesnewiyên din ev e ku Xanî di vê beşê de medha siltan an padişahê nekiriye ev beş nêrinên Xanî nîşan dide. Xanî, di Mem û Zîna xwe de zanîn û bawerî aniyê ber hev û peyama daye gelê Kurd ku rîya ku bê şopandin bi zanîn û bi baweriya Xwedê dibe.

Li gorî Feqî Huseyin, Xanî, ne bi tenê li ser evîna *Mem û Zîna* sekiniye, li ser ziman, çand, dîrok, sîyasî, cîvakî û bêxwedîtiya Kurdan sekiniye, fikir û ramanên xwe bi vê çîrokê re vegotine. Ev çîrok bûye sedema daxuyaniya nêrinên Xanî. “Ehmedê Xanî, gelek rind û bi çavekî bêalî li Kurdan dinêre û dibîne ku ew edeb, kemal, me’rifeta di Kurdan de heye, tenê taybetiyên neteweyên awarte ne. Lê ji ber bêkesî û bêxwedîtiyê, nikarin xwe bidin pejirandin” (Sağnıç, 2002:395).

Da xelk nebêjin ku ekrad
Bê me’rifetin bi esil û buniyad (r.183)

Enwa’îê milel xudankitêbin
Kurmanc tenê di bê hisêbin (r. 185)

Hem ehlê nezer nebên ku kurmanc
‘Eşqî nekirin ji bo xu amanc (r. 186)

.....

Kurmanc ne pîrr di bêkêmal in
Emma di yetîm û bêmedcal in

Fîlcumle ne cahîl û nezan in
Belkî di sefîl û bêxudan in

Ger dê hebuwa me jî xudanek
‘Alîkeremek letîfedanek (r. 187)

.....

Çi bikim ku qewî kesade bazar
Nînin ji kumaşî ra xerîdar (r. 189)

.....

Kes nakete meytere xu camî
Ranagirtin kesek Nîzamî (Cîhanî, 2013:191)

2.1. Berawirdiya Naverokê

2.1.1. Ziman: Di her du berheman de jî ziman, Zimanê Kurdî ye. *Mem û Zîna* Ehmedê Xanî ji ber ku berhemeke nivîskî ye li vir tu guman tune ye. Di destana *Memê Alan* de jî ziman Zimana Kurdî ye, “...lê belê, hûrgilîyên ku divê di nava vê çîrokê de bala me bikişînin, bi mirov didin fahmkirin ku Mem Kurd e, ji ber ku di tu versiyonên vê çîrokê de nayê gotin ku Mem û Zîn bi zimanên cuda dipeyivin... Mijara zimanê ku Mem pê peywediye bi Zînê re datîne û nebûna agahiyên zelal wî ber bi Kurdbûnê ve dibe lê dîsa jî girîngiya Kurdbûna wî li gorî demê diguhere” (Aydoğan, 2014:28-30).

2.1.2. Bawerî: Di her du berheman de jî di serî û heta dawiyê de em fehm dikin ku baweriya bi Xwedê û Peyxemberê wî heye. Ev berhem, berhemên wan gelan e ku bi ola Îslamê ve girêdayî ne. Weke mînak em dikarin mirina lehengan bidin. *Memê Alan* di zindanê de ji bo alîkariyê, bang li kesên pîroz ên Kureşîyan dike, Di *Mem û Zîna* Ehmedê Xanî de jî, Mem di zindanê de, ji Sitî û dayika Hayzebûn re wiha dibêje; Rebbê me, eşqa ebedî da me, ev jî di baweriya îslamê de heye. Her du Mem jî di zindanê de ji evînekê beşeriyê derbasê evîna îlahiyê dibin.

2.1.3. Wargeh: Çîroka *Memê Alan* li bajarê Mixrib dest pê dike û li bajarê Cizîra Botan bi dawî dibe. Bajarê Mixrib cih û wargeheke aşopî ye “îfadeya Mixrib (rojawa) li gorî Cizîrê tê sînorkirin”(Mem, 2005:18). Di *Mem û Zîna* Ehmedê Xanî de wargeh tenê Cizîra Botan e. Bajarê Cizîra Botan wargeha her du çîrokan e. Di destana *Memê Alan* de bajarê Mixribê, bajarê dewlemendî, hêz û xizir e. Bajarê Cizîra Botan jî wek cihê xerabî, xizanî, fitne û fesadiyê hatiye ravekirin. *Mem û Zîna* Ehmedê Xanî de jî bajarê Cizîra Botan hîn bi awayekî rast hatiye ravekirin.

2.1.4. Pêrgîhevhatin: Hevdîtina *Memê Alan* û *Zîna Zêdan* bi alikariya her sê keçên periyên bi awayekî derasayî dibe. Lê Xanî, di qada Newrozê, di cejna biharê de hevdîtina her çar lehengên xwe pêk tîne. Gelo çima Xanî ji bo hevdîtina lehengên xwe şahiya Newrozê hîlbijartiyê? Weke ku me di destpêkê de jî gotibû pirtûka Ehmedê Xanî ne tenê pirtûka evîne ye. Xanî, mirovekî netewperwer û Kurdhez e û ji ber vê yekê jî Xanî ji bo hevdîtina lehengên xwe qada Newrozê hîlbijartiyê. Çawa ku xwestiyê zanîna Kurdan ji aliyê dewlet û mirovên biyanî ve bide gihandin wisa jî xwestiyê ku çanda Kurdan jî bîne ziman ku ev agahiyan bigihîne pêşerojê. Ev hevdîtina li gorî kevneşopîya Cizîra Botan pêk hatiye. Zîn û Sitî kincên zilaman li xwe kirine û çûne cejna Newrozê. Heta vê rojê tu mêran Zîn û Sitî nedîtine. Ev jî nîşanî me dide ku bajarê Cizîra Botan di bin serweriya feodalîzmê de ye.

2.1.5. *Jin*: Di dîroka mirovahiyê de jin her tim an hatiye bilindkirin an jî hatiye bindestkirin. Ev rewş di her civak û demê de wisa bûye. “Di folklorê Kurdî de civatê her çiqas cihekî birûmet daye jinan jî, di navbera jina baş û nebaş de sînorek jî daniye. Bi vî tehrî her tim jina baş rûspî kiriye, jina nebaş rûreş kiriye. Civatê hemû jin nexistine takî terazyê, ji vê xeletî û şaşiyê xwe parastîye, dûr maye” (Alakom, 2002:48). Di *Mem û Zîna* Ehmedê Xanî de mînakên jinên xerab an nebaş tûne ne û tevgerê ku ji bo jinan ji aliye xerabî, neheqî jî tûne ne. Xanî, rûmet daye jinan, lê mixabin em nikarin heman tiştî ji bo destana *Memê Alan* bibêjin. Di *Memê Alan* de her çiqas Memî ji bo evîndarê xwe, Zîna Zêdan mirina xwe jî digre ber çavan lê bi nezanî jê re neheqî dike. Bindestiya jinê di hinek beşên çîrokê de xuya dike, li vir em du mînakên bidin. Mînaka yekemîn; *Memê Alan* li ser Kaniya Qestelê dixwaze ku rûyê Zîna Zêdan bibîne lê Zîn ditirse ji gotinên gelê Cizîra Botan ji ber vê jî li ber xwe dide ku xwe nîşan nede. Ji aliyê din ve jî keçên Cizîra Botanê sivik nîşan dane. Keçan Memî li ser kaniyê dibînin çîten serê xwe ji serê xwe avêtine ku xwe ji Memî re bidin ecibandin. Mînaka duyemîn jî Tacdîn ji bo mêvanê xwe yê Memê Alan, dev ji jina xwe ya diya zaroka wî ye ber dide. Ji rewşa Memî fehm dikin ku Mem evîndar e, Tacdîn ji Sitî re dibêje ku kincên xwe yên xweşik li xwe bike û biçe ser Qaniya Qestelê. Heke mêvanê me Mem evîndarê te be tu heta niha jina min bû lê ji îro pê ve tu xwişka min î. Sitî bêtîraz vî tiştî pêk tîne.

Ev xwesteka Tacdîn, di çanda Kurdan û rojê me de jî tiştên ku bi vê awayî nepêkan e. Em nikarin vê bûyerê bi çanda Kurdan ve girê bidin. Ji bo gelê Kurd têgiha namûsê pir girîng e. Destana *Memê Alan* herfê kêm pêncsed sal berê hatiye vegotin û gihastîye iro me wariantên wê destanê cur bi cur hene, di Folklorê Kurmanca de -ji aliyê Heciyê Cindî û Emînê Evdal ve di sala 1936’an de hatiye amadekirin- sê varyantên destanê *Memê Alan* hene. Di her sê varyantan de ev beşa ku me li jor rave kir tune bû. Li ser vê yekê jî em dikarin bêjin ku dema ku dengbêjan çîrokên xwe vedigotin li gorî herêm û civakan hinek tişt lê zêde dikirin an jî kêr dikirin. Ji ber vê yekê em nikarin vê beşê girê bidin bi tevahiya destanên ku bi navê *Memê Alan* û bi çanda Kurdan.

2.1.6. *Mêr*: Mêr di her du berhemên me de jî ji aliyê kesayetê ve hatiye bilindkirin. Lehengên me mêrxas, egît, comerd û fedakar in. Her du berhemên me de jî Tacdîn, Hesên û birayên wan alîkarî û fedekariyên mezin ji bo lehengên evîndar kirine. Beko di her du berheman de jî mêrêkî xerab e. Di *Mem û Zîna* Ehmedê Xanî de beşek ji devê Beko ve hatiye nivîsîn, di vê beşê de xerabî weke ku erka Beko ye.

Ez muştêrekê Memê û Zîn im

Lew lêrehe asitannişînim

Ev qesre ku heşt tebeq ‘eyan in

Yek ya min e heft tebeq di wan in

Ez lêre emîn û destbidar im

Lakîn di vî mulkî ‘hîssedar im (r.767)

Xanî, beytên jor ji devê Beko dibêje. Di van beytan em fehm dikin ku Xanî, Beko jî wek Mem û Zîn kiriye bihuştê. “Ev herdu cîhanê ne bi hevdu ra wekî du hevûyane. Herdu jî dijberên hev û zirred hevdu ne. Heta ku tu yekê ji wan bernedî, tu çî xweşiyê ji ya di nabîni”

(Cîhanî,2013:769). Xanî, Beko li gorî felsefeya dualîzmê girtiye. Du hijmara dudu ye. Di felsefeya dualîzmê de, di nava başiyê de xerabî û di xerabiyêde jî başî heye. Bi kurtasî evîndarên me yê Mem û Zîn bi saya xerabiya Beko ketine bihuştê, ji ber ku Beko wan ji xweşiya cîhanê dûr xistiye, bi vî awayî evîna wan derbasî evîna îlahî bûye. Ango li gorî Xaniyê Beko ne xerab e.

2.1.7. *Cejn*: Di her du berhemên me de jî pîrozkirina cejnê heye. Destana *Memê Alan*, di Cejna Qurbanê de dest pê dike. Xoce Xizir tê cem bav û apên Mem, sêvê dide Elî begê û hatina Memê jî li vir xuya dibe. *Mem û Zina* Ehmedê Xanî jî di pîrozkirina cejna Newrozê de dest pê dike. Ew cejn yek olî ye ya din jî çandî ye. Her du jî taybetiya Kurdan e û di nava Kurdan de hê jî tîna pîrozkirin. Xanî cejna Newrozê li cem Kurdan bi çî awayî tê pêşwazkirin û pîrozkirin di beytên xwe de berfireh rave kiriye. Lehengên Xanî di cejna Newrozê de rastî hev hatin û evîndarî hev dibin. Her du cejn jî di nava gelê Kurd de niha jî tîna pîrozkirin.

2.1.8. *Mêvan*: Mêvan, di nav Kurdan de xwedî nirxekî mezin in. Kî dibe bila bibe qîmeteke mezin tê dayîn ji bo mêvanan. Di çanda Kurdan de rewşeke wisa heye. Heke mêvanek bê mala wan heta sê rojan ji mêvan tiştêkî napirsin. Ji sê rojan şûn de mêvan êdî wekî xwediyê malê tê dîtîn, ji vir şûn de êdî derdên wî tê pirsîn. Ev jî ne rasterast bi pirsra tu ji bo çî hatî nîne. Bi zimanek xweş, derd û hewceyê mêvan tê pirsîn. Xwediyê malê çî ji destê wan bê ji mêvanê xwe teqşîr nakin. Ev mînak di destana *Memê Alan* de heye. Birayên Celaliyan ji bo *Memê Alan* alîkariyên mezin dikin. Çeko ji bo mevanê xwe *Memê Alan* dev jê dest girtiye xwe yê sê berdide ev mînak li gorî dema me dibe ku tiştên dûr bê, lê li gorî kevneşopiya Kurdan mêvan rûmeta xwediyê malê ye. Di destanê *Memê Alan* de fedakariya mezin ji bo mêvan hatiye kirin ev jî, ji me ra di çand û dîroka Kurdan de girîngiya mêvanan nîşan dide.

2.1.9. *Şewitandina Mala Sîtî*: Di her du berhemên me de jî şewitandina mala Sîtî heye. Ji bo xelasbûna lehengên her du berheman heman bûyerê pêk tê. Hesen û Tacdîn mala xwe didin ber agir, ku Mem û Zîn ji vê rewşa xerab xelas bibin. Dema ku Tacdîn û Hesen mala xwe dişewitînin qet dudil nabin, tiştên ku difikirin di heman demê de pêk tînin. Ji ber ku rewş pir xerab e, Şewitandina wan malan fedakariyeke mezin e ku ji bo evîndaran hatiye kirin.

3. Berawirdiya Motîfan

Motîfên destanan girêdayî ye çanda neteweyan û lehengên gelan e. Bawerî, kevneşopî û jiyana gelan teşe û rê dide motîfan. Em dikarin ji motîfan bîr û baweriya gelan nas bikin. Motîf di destana *Memê Alan* de pir zêde ne, ew zêdebûn jî taybetiya destanên cîhanê ye. Motîfên hevbeş jî ew e ku mirina her du lehengên me yê Mem, guhertina gustîlkan, şewitandina mala Sîtî û lîstika kişikê yê.

3.1. Lîstika Kişikê: Kişik lîstikeke ku teşwîqa fikirîn û bikaranîna aqil e. Kişik di nav du kesan de tê lîstin û lîstika jîritiyê ye. Armanca vê lîstikê matkirina şah e. Di vê lîstikê de serfiraziya lîstikvanan ne tîrîkirina hêzê ye, ev bi hêza aqil û zanîna tê lîstin. Lîstika kişikê motîfekî hevbeş e, di her du berhemên me de jî heye. Mîr, Memî vexwendina lîstika kişikê dike, Mîr zanetî û aqilê xwe bi Mem re pêşbazî kiriye û şert daniye ber Memî, heke ku Mem

bi ser bikeve Mîr dê daxwaza wî bi cih bîne, heke Mîr bi ser keve xwestiye ku evîndarê Memî kî ye ji devê Mem bibihîze. Bi tevdîra Beko, di her du berheman de jî Mem di lîstika kişikê de, têk çûye û ketiye zindanê.

3.2. Guhertina Gustîlkan: Ev motîf tê wateya sozdanê, wekî nasnameya lehengan e. Di her du berhemên me de jî guhertina gustîlkan heye û motîfêkê hevbeş e. Lehengên me hevdu ji gustîlkên xwe nas kirine. Gustîlk jî li gorî kevir û rengên vê wateyên cuda di nava xwe de bar dikin. Gustîlka Zîna Ehmedê Xanî yaqûta sor e, ya Sîfî jî almasta spî ye, her du kevir jî bi bihabûna xwe tên zanîn. "Kesek nezanî bû ku ew kevirên" yakûta sor û almasta spî" evîn, azadî, dad, naşikestin û hiqûq e" (Mem, 2005:35). Ya Zîna Zedanê em nizanin ku ji kîjan kevirî hatiye çêkirin. Guhertina gustîlkan di destana *Memê Alan* de bi tenê di nava Memî û Zîna Zedan de pêk tê. Di berhema Xanî de her çar leheng jî gustîlkên xwe diguherînin.

3.3. Motîfa Şûrê: Di nava şûr û mêrxasî de têkiliyek heye, şûr ne tenê çek e. Di kevneşopiyên me de li ser şûrê sondxwarin heye, em dikarin bibêjin ku şûr pîroz hatiye dîtin. Di îroya me de li ser Qûranê sond tê xwarin. Minaka sondxwarinê li ser şûrê destana *Memê Alan* heye. Sê birayên Celaliyan; Hesên, Çeko, Qeretacîn li ser şûrê sond xwarine ku derdê mêvanê xwe yê *Memê Alan* çareser bikin. Di her du berheman de jî motîfa hevbeş e. Şûr di dawiya lîstika kişikê de jî derdikeve, li vir rewşekê cuda ye. Vêga ne ji bo sond xwarinê ji bo parastinê derdikeve holê. Muhafîzên Mîr erîşê Mem dikin ku wî bikujin Hesên, Tacdîn û birayên wan ji bo parastina her du Mem jî şûrên xwe kişandine.

3.4. Motîfa Xewnê: Lehengên destanan bi riya xewnê bûyerên pêşerojan agahdar bûne. Xewn motîfeke ku bandor dide tevahiya destan. Bobelatên ku wê bê jîyan, bi riya xewnê tê hînkirin. Di destanan de feraseta qedereparêziyê bi riya motîfa xewnê tê neqîşandin. Ew motîf bi tenê di destana *Memê Alan* de heye. Dema ku Memî avêtine zindanê, li wir Mem xewnêkê dibîne. Di xewna Memî de kesayetên pîroz ên Qureyşî hatine xewna wî û agahiya mirina Memî û piştê heftekî Memî jî mirina Zîna Zedan danê. Hinara ku ji aliyê qîza Beko ve tê şandin, Mem ji wan agahdar dikin. Motîfa xewnê motîfek derasayî ye, di destan û mîtosan de pir zêde tên dîtin.

3.5. Motîfa Remlê: Meraqa zanîna tiştên ku nayên zanîn, bi afirandina mirovan re hemsal e. Dema ku buyerên nezelal di jiyana mirovan de pêk hatiye mirovan berê xwe daye remildaran. Sedema çûyîna remildaran ji meraqê ye, meraqa pêşerojê ye. Di *Mem û Zina Ehmedê Xanî* de remildar heye, dayika Hayzebûn ji bo evîndarên keçikan diçe cem remildar û jê agahiyan digire. Ev motîfa remildara ku di destana *Mem û Zina Ehmedê Xanî* de heye weke motîfa xewnê hatiye bikaranîn. Ji ber ku, Xanî li vir dayika Hayzebûn şandiye remildarekî ji bo diyarkirina nasnameya lehengan. *Memê Alan* bi xewnê agahiya pêşerojê girtiye, Xanî bi riya remildarekî agahiya pêşerojê dayê.

3.6. Motîfa Sêvê: Di baweriya ola Îslamê de tê zanîn ku, bavê Adem û diya Hewa bi xwarina fêkiya qedexê ji bihuştê hatine qewirandin.

Lê di nava hin gelan de tê gotin ku Şeytan Hewa xapandiye û sêv daye xwarin, piştî wê jî Hewa dibe xwedî zarok. Sêv di destana *Memê Alan* de heye, bi xwarina sêvê re Mem tê

dinê. Di destana *Memê Alan* de Xoce Xizir sêv daye bavê Mem. Elî Beg vê sêvê dixwe û Xwedê *Memê Alan* didêyê. Di vir de sêv dibe sembola zêdebûnê.

3.7. Motîfa Hespê: Navê hespa Memê Alan Bozê Rewan e. Ketiye torê masîvanan lê kesî nikaribû ku wî ji behrê derxîne. Hezar û pêncsed serdarên Memî û gel bi hev re bi dijwarî ji behrê derxistine. Bozê Rewan hespekî bihêz e dikare çend kesan bi yekcaran de hilgire. Hesp di destanan de xwedî pozîsyoneke girîng e. Hesp, di gihandina serfiraziya lehengan de hêzeke çalak e. Hespa *Memê Alan*, Bozê Rewan bi xwe jî hespekî derasayî ye. *Mem û Zîna* Xanî de motîfa hespê tûne ye. Di mîtolojiya Yewnanan de Pegasûs heye, ev hesp bi bask e û difire. Tiştê balkêş ew e ku, bavê Pegasûs, yezdanê/ilahê behrê ye. Bozê Rewan ji behrê derketiye û *Memê Alan* jî ji Bozê Rewan re dibêje kuriyê behrê.

3.8. Motîfa Xoce Xizir: Di ola Îslamê de Xizir Aleyhîssalam heye, pêxember an jî ewliya ye. Li gorî baweriya Misilmanan Xwedê Tê'ala ji bo alîkariya Misilmanên ku di tengasî de ne Xizir Aleyhîssalamê dişîne. Di nava demê de navê wî hatiye guhertin û bûye Xoce Xizir, hinek jê re Kalikê Rihsipî jî dibêjin. Motîfeke derasayî ye, di destana *Memê Alan* de heye û di hin ciyan de derdikeve holê, a yekem mizgîna hatina *Memê Alan* dide sê birayên Elî, Emer û Elmas begê, ya duyemîn jî bo navdayîna *Memê Alan* a sêyemîn jî di rêwîtiya Memî de derdikeve û bi Memî re riya şeş mehan pazdeh rojan de derbas dibe û Memî digihîne bajara Cizîrê Botan. Xoce Xizir hinek şîretan li Memî dike û ji wî diqete. Qîza Beko, dema ku Mem dikeve bajara Cizîrê Botan, dike ku Mem bixapînê lê Xoce Xizir, Memî ji bo wê rewşê hişyar kiribû, Mem ji dest xelas dibe.

3.9. Motîfa Jehrê: Jehr, di Mesnewiya Ehmedê Xanî de derbas nabe. Jehr, navgînek ji bo kuştinê ye. Ev motîf di destanan de pirê caran tê bikaranîn. Di destana *Memê Alan* de qîza Beko jehr kiriye nav hinarê, balkeşî di vir de derdikeve. Hinar fêkiyê dermanê ye, mirov ji bo derman û şîfadîtinê gelek caran vê fêkiyê dixwin. Di destana *Memê Alan* de jehr û derman di nava hev de hatiye bikaranîn, wek zehîr û panzehîr e. Dema ku Mem di zindanê de bû, qîza Beko hinareke bi jehr dide Zînê û dixapîne ku ev derman e, dişîne Mem. Mem jî bi zanebûnê ev dixwe lê sedema mirina Memî ne jehr e, ew bi emrê Xwedê mirî ye.

3.10. Motîfa Mirinê: Her du lehengên me yên mêr di zindanê de mirine. Mirina her du lehengan jî derasayî ye. *Memê Alan* di zindanê de nêzî Xwedê dibe lê ji bo Zîna Zêdan em nikarin vê yekê bibêjin. Di *Mem û Zîna* Ehmedê Xanî de hem Zîn hem jî Mem ji evîna beşerî derbasî evîna îlahî dibin. Piştî mirina Mem her du Zînên me jî di nav heftekê de mirine. Lehengên her du berheman jî di gorekê de hatine binaxkirin. Di vir de mirin wan ji hev neqetandiye, li hemberê vê gihîştina evîndaran û qedandina êş û elemên jiyane ye.

3.11. Motîfên Derasayî: Destana *Memê Alan* ji serî heta dawiyê derasayî hatiye xemilandin. Hinek mînakên derasayî: Bavê Memî sêva ku Xoce Xizir daye wî dixwe û Mem tê gerdûnê, navlêkirina Memî jî ji aliyê Xoce Xizirê ve pêk tê. Hevdîtina *Memê Alan* û Zîna Zêdan jî ji aliyê periyan ve dibe, Memî bi Xoce Xizir re riya şeş mehan di nav pazdeh rojan de derbas dike, hespa Memî Bozê Rewan ji behrê tê derxistin, kurê Hesên ku di şewata mala Hesên de miriye bi diayên Mem cardin vejîyaye. Dengbêj û çîrokbejên me nexwestine ku kurikêkî biçûk bikujin dilê guhdaran pê bişewitînin ji ber ku şewata mezin veşartina ji bo mirina Mem û Zîn e. Dema ku Mem di zindanê de bû, kesayetên pîroz ên Qureyşîyan tîn

xewna Memî agahiya Mirina Mem û Zînê didin. Di *Mem û Zîna* Ehmedê Xanî de derasayî me tenê binaxkirina Zînê de dît, ew jî ji termê Memî sê caran deng tê. Dema ku Zînê binax dikin, Mir Ezîn deng li terma Memî dike; Memî evîndara te hat, Mem jî dibêje, ay bi xweşî û li serçavan hatî. Em dikarin ku li vir de bibêjin berhema Xanî li gorî Destana *Memê Alan* berhemekê realîst e.

3.12. Motîfa Nameyê: Mirovên ku ji hevdu dûr bibûn, bi nameyan ji hev agahdar dibûn. Yên ku name ji hev re nivîsîne, hinek simbol bi kar anîne, nameyên bêhndar û nameyên şewîrandî. Şewitandina koşa nameyê tê wateyên cuda, evîndar binivîse; evîna te dilê min şewîrand lê carinan ji bo agahiyên xerab jî koşa nameyan hatiye şewitandin. Dema ku koşa namê bê şewitandin xebera reş e. Di destana *Memê Alan* de motîfa nameyê heye, *Mem û Zîna* Ehmedê Xanî de ev motîf tûne ye. Ev motîf di destana *Memê Alan* de, li du ciyan heye û her du ciyan de jî ji bo agahiya mirina *Memê Alan* hatiye bikaranîn. Sitî piştî mirina *Memê Alan*, nameyeke koşa wî şewîrandî, bi riya Mîr Şem re, ji birayên Celaliyan re şandiye. Hesen jî malbata *Memê Alan* re nameyeke bi riya Mîr Şem re dişîne. Her du name ji agahiya mirina Memî ye.

3.13. Motîfa Birîna Guliyên: Di kevneşopiya Kurdan de, birîna guliyên, di dema şîne de pêk tê. Piştî mirinê, keç û bûkên Kurdan guliyên xwe dibirîn. Sedema vê porbirinê jî mezinbûna şewata dilan rave dike. Ev motîf tenê Destana *Memê Alan* de heye. Piştî mirina Memî keç û qîzên Mixribê guliyên xwe birîne.

3.14. Motîfa Roniyê: Motîfa ronî motîfekî olî ye. Di mirina her du Meman de jî ev motîf hatiye bikaranîn. Wateya derketina bihuştê dide, her du Mem jî dema ku mirine ronahiyek ketiye zindanê. Ev jî tê wateya bêgunehiya kesên mirî. Ev motîf di nav gelên Misilman de wek baweriyekî bi cî bûye û hê jî heye.

3.15. Motîfa Jimarê: Dema ku em tevahiya her du berheman jî dinêrin motîfa jimarê di destana *Memê Alan* de pir zêde ye, em dikarin bibêjin ku destana *Memê Alan* ji destpêkê heta dawiyê bi motîfa jimarê hatiye xemilandin. Bi taybetî jî jimara sê û heft zêde ne. Em ê li jêr mijara motîfan binirxînin, lê em bi kurtasî li ser vê yekê bisekinin, ji ber ku motîfa jimarî bi serê xwe mijareke girîng û berfireh e.

Hinek mînak ji despêka destana *Memê Alan*:

Bajarê Mixribê bajarekî ezîm î pir giran e

Li ser heft çîyan e

Li ser sê sed û şêst û şeş qapiyan e

Her qapîkê li ser sê sed û şêst î şeş walîlixan e

Her walîlikê li ser sê sed û şêst û şeş midirlixan e

Destana *Memê Alan* bi vê wêneyê dest pê dike. Jimara sê di destana *Memê Alan* de gelek caran hatiye bikaranîn:

“Dilê min lîyan e sê cara lîyan e”

Ev peyv di destana *Memê Alan* û ji devê Memî û Zînê gelek caran hatiye bilêvkirin. Jimara sêyê; sê bira; Elî, Emer, Elmas Beg in. Sê keçên periya; Tavbano, Heyvbano, Stêrbano ne. Sê birayên Celaliyan; Hesen, Qeretacîdîn, Çeko ne. Zîna Zêdan û Çeko destgirtiya sê salan e, Sitî û Hesen sê salî zewicîne. Mêvaniya sê rojan, bajarê Cizîrê li ser sê taxane. “Jimara yekî Xwedê nîşan dide. Yekemîn jimara pîranî du ye ($1+2$) = 3. Xwedê û duyîtiya Adem û Havva dibe sisê. Wekî ku jimara pîroz e. Di serdema berê de Pythagoras, jimara ($3+1$) = 4 pîroz bûye û ($3+4$) = 7 dibe. Jimara heft jî veguherandina weke ku rewşa jimara herî îtîbar e” (Mem, 2005:43). Zîna Zêdan û Memê Alan şeş meh ji ber evîne nexweş ketin. Bajarê Mixribê û Cizîrê bi qasî riya şeş mehan ji hev dûr in. Memî ji Hesen re got: dilê min arê heft firinan e, Zîna Zêdan piştî Mem heft roj şûnde miriye, bajarê Mixribê li ser heft çiyar e. Jimara heft di hin beşên din de jî derbas dibe. Di baweriya ola Îslamî de bihuşt heşt qat e, gerdûn heft qat e, dojeh jî heşt qat e em ji vir jî dikarin bibêjin ku di bingeha motîfên jimarî de baweriya ola Îslamê heye. Em dikarin van mînakên hîn dirêj bikin lê me bi kurtasî rave kir.

ENCAM

Di dawiya vê berawirdiyê de, me dît ku berhema Xanî li gorî destana *Memê Alan* berhemeke realîst û nûjen e. Xanî nêrînên xwe bi sembolan ravekiriye. Destana *Memê Alan* li gorî *Mem û Zîna* Ehmedê Xanî derasayî û bi motîfan ve hatiye xemilandin. Her çiqas dîzayn û wateyên wan ji hevdu di hinek çiyar de cuda, di hinek çiyar de jî mînanê hevdu jî bin, her du berhem jî cureyên nezmê ne. Ji aliyê teşe ve cudatîyên wan ew e ku *Mem û Zîna* Xanî li gorî mesnewiyan hatiye sazîkirin ji ber vê jî li gor vê rêbazê û bi qalibên erûzê tîn nivîsîn, di nava xwe de jî ji beşan pêk tê. Destan berhemên devkî û nezmê ye. Ji aliyê dengbêjan vê tê stran ji ber vê yekê jî guhertin çê dibe. Di destanan de taybetiya gelek kes û herêman heye. Destan çiqas belavbûne ewqas jî guherîne û dewlemend bûne.

Di her du berheman de jî ziman, zimanê Kurdî ye, bajarê Cizîra Botan wargeha her du berheman e. Guhertina gustîlkan, lîstika kişikê, şewitandina mala Sitî motîfên hevbeş in. Xwarina sêv di olê Îslamê de bûye sedema qewirandina bihuştê û sedema zêdebûnê. Di destana *Memê Alan* de jî bûye sedema zêdebûnê. Di hinek motîfan de jî tezdadî hene. Hinar di nava gelan de wek fêkiyê derman tê dîtin, ev jî ji baweriya olê Îslamê tê ji ber ku di Qurana Pîroz de jî derbas dibe. Di destana *Memê Alan* de ev derman û jehr dikeve nava hev ev jî tezdadiyek e. Di her du berheman de jî mirin encam nîne, beravajiyê vê, mirin evîndaran gihandiye hevdu. Di destana *Memê Alan* de pirole û derasayî gelek zêde ye. Di encama berawirdkirina motîfan de bingehê motîfa mirin, ronahî, sonxwarin, Xoce Xizir û derbasbûna ji evînek beşeriyê evînek îlahî girêdayî baweriya olê Îslamê ye. Em dikarin motîfan girêdin bi baweriya olê Îslamê û çanda Kurdan.

Em ji beytên û naverokên *Mem û Zîn* fehm dikin ku Xanî di bandora destana *Memê Alan* de maye. Lê em nedikarin bêjin ku ev berheman heman tişt in, ne jî ji hev cuda ne. Gelo çima destana *Memê Alan*? Di nav destanên Kurdî yê din de çima di bandora destana *Memê Alan* de mayî? Dema ku me ev xebat kir me dît ku, Xanî li gorî dema xwe mirovekî rewşenbîr û zanyar e. Agahiyên Xanî ji destanên Kurdî yê din û netewên biyanî jî hebû. Xanî di medresê de ji zarokan re çîrok û efsaneyên Kurdî vegotine. Dema ku em wan taybetiyan bînin ber çavan em dikarin bêjin Xanî ev destana hibijartiye. Xanî, bêxwedîtiya Kurdan, ji xwe re

kiriye mijarek sereke ango bi awayekî din, mijarên wî yê sereke neteweya Kurd e. Di destana *Memê Alan* de dewleta Kurdan heye, *Memê Alan* jî kurê padîşahê Kurdan e. Navaroka vê çîrokê bi nêrîn û ramanên Xanî ve li hev hatiye. Fikir û ramanên xwe bi evîna Mem û Zînê kesandiye, vegotinên xwe bi sembolan û bi awayekî feylesofi bi kar aniye. Ev berhem ne bi tenê çîroka evîna *Mem û Zînê* ye. Di berhema Xanî de Mem gelê Kurd, Zîn azadî, Beko jî astengiya li ser rîya azadiyê sembol dike. Heke em wan tiştan bînin ber çavan em dikarin bêjin ku Xanî, di bandora destana *Memê Alan* maye û naveroka vê çîrokê girtiye û li gor nêrînên xwe ji nû ve nivîsîn.

Berawirdiya me li ser du berheman hat çêkirin yek devkî yê din jî nivîskî ye. Her du berhem jî berhemên heman çandê lê demên cuda ne. Mebesta me li vir rexneya berheman nebû, em li ser manendî û cudatîyên wan sekînin. Encamên dawîya xebatê, encamên teqez nînin.

ÇAVKANÎ

Alan, R. (2013). *Bendname: Li Ser Ruhê Edebiyatekê*. İstanbul: Weşanên Peywend

Aytaç, G. (2003). *Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi*. İstanbul: Say Yayınları

Aydoğan, İ. S. (2014). *Guman 2. Wêjeya Kurdî û Romana Kurdî*. Stenbol: Weşanên Rupel

Cihani, P. (2013). *Şîroveya Mem û Zîna Ehmedê Xanî*. İstanbul: Nûbîhar

Lescot, R. (2013). *Memê Alan*. İstanbul: Avesta Basın Yayın

Mem, H. (2005). *Mem û Zîn İdeal Memê Alan Destan Masalı*. İstanbul: İstanbul Kültür Enstitüsü Yayınları

Sağınç, F. H. (2002). *Dîroka Wêjeya Kurdî*. Stenbol: Weşanên Enstituya Kurdî ya Stenbolê

Wikander, S. (1996). *Antolojiya Tekstên Kurdî*. İstanbul: Weşanxana Orfeus

<http://mukaddime.artuklu.edu.tr/documents/Makaleler/Sayi3/85.pdf>

(Dîrok; 29.05.2015, saet; 14:25)

http://www.nefel.com/epirtuk/pdf/rohat_alakom_folklor_u_jinen_kurd_02.pdf?NR:125

(Dîrok; 25. 03. 2015, saet; 15:30)

Zazaki ile Kurmanci Lehçelerinin Fonetik Yönünden Karşılaştırılması

Phonetic Comparison of the Kurmanci and Zazaki Dialects

Hasan Karacan¹, Bülent Kaya²

Abstract

It is a reality that all the languages have different dialects. The Kurdish is also one of these languages. Like all the other world languages, the different Kurdish dialects affirm the word and sound richness of this language, rather than a weakness. One of the elements indicating the proximity and the remoteness of the languages or dialects is "phome". According to the phonetic point of view, there are a lot of similarities between Kurmanci and Zazaki. For example the word "adım" in Turkish is used as "gam" in Zazaki and as "gav" in Kurmanci. The word "damat" in Turkish is used as "zava" in Kurmanci and as "gama" in Zazaki. The word "isim" is used as "namê" in Zazaki and as "nav" in Kurmanci. Examples can be increased. When we take into consideration the sounds of these words and other words, we can evaluate the proximity and the remoteness of Zazaki and Kurmanci. The aim of this study is to reveal some general phonetic characteristics of the Zazaki and Kurmanci. The study has three parts. The first part deals with the sounds in the Zazaki and Kurmanci alphabets. The second part studies the change of sound in Zazaki in different regions. The third part compares the Zazaki and Kurmanci dialects according to the phonetics. The study also deals with the phonetic characteristics of the Zazaki and Kurmanci, while it compares the change of sounds in the Zazaki and Kurmanci by using the examples.

Keywords: Kurmanci, Zazaki, dialect, phoneme

Özet

Farklı diyalektlerin varlığı bütün diller için var olan bir gerçekliktir. Kürtçe de bu dillerden bir tanesidir. Bütün dünya dilleri gibi Kürtçenin farklı diyalektiği, dilin zayıflığından ziyade kelime ve sesler açısından zenginliğini göstermektedir. Dillerin veya lehçelerin birbirlerine olan yakınlığı veya uzaklığını gösteren unsurlardan bir tanesi fonem (sesbilgisi) dir. Fonetik açıdan bakıldığında Kurmanci ile Zazaki arasında birçok yönden benzerlik bulunmaktadır. Mesela Türkçedeki "adım" sözcüğü için Zazakide "gam", Kurmancide "gav"; "damat" sözcüğü için Zazakide "zama", Kurmancide "zava"; yine "isim" sözcüğü için Zazakide "namê", Kurmancide "nav" kelimeleri kullanılır. Örnekler daha da artırılabilir. Bu ve benzeri kelimelerdeki seslere bakıldığında Zazaki ile Kurmancinin birbirine olan yakınlığı veya uzaklığın miktarı ölçülebilir. Bu çalışmanın amacı Zazaki ile Kurmanci arasındaki genel bazı fonetik özelliklerine değinmektir. Çalışma üç bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde Zazaki ile Kurmanci alfabesindeki seslere, ikinci bölümde Zazakide yörelere göre bazı seslerin değişimi ve üçüncü bölümde ise Zazaki ile Kurmanci lehçelerinin fonetik yönünden karşılaştırılmasına değinilmiştir. Ayrıca çalışmada bir yandan Zazaki ve Kurmancinin bazı fonetik özelliklerine değinilirken diğer yandan da örneklerle Zazaki ve Kurmancideki ses değişimi karşılaştırılmıştır.

Anahtar kelimeler: Kurmanci, Zazaki, lehçe, diyalekt, fonem

Recommended citation:

Karacan, H. & Kaya, B. (2015). Zazaki ile Kurmanci lehçelerinin fonetik yönünden karşılaştırılması [Phonetic comparison of the Kurmanci and Zazaki dialects]. *International Journal of Kurdish Studies* 1 (2), pp.89 – 102.

¹ Corresponding Author: Asst. Prof. Dr. Kurdish Department, Dicle University, Diyarbakir, Turkey.

E-mail: hasan.karacan@dicle.edu.tr

² MA student, Institute of Social Sciences, Department of Kurdish Language and Culture, Dicle University, Diyarbakir, Turkey.

GİRİŞ

Ses, havanın titreşmesi sonucu meydana gelen ve duyu organları tarafından bu titreşimlerin algılandığı, algılanabildiği fiziğe dair bir olaydır. Farklı cihazlarıyla meydana gelen bu fiziksel olayları inceleyen bilim dalları gelişmiştir. Bu bilim dallarından bir tanesi de fonetik (sesbilgisi) tir. Fonetik; insan topluluklarının dillerini, konuşma edimi sırasında gerçekleşen sesleri inceler, tespit eder ve muhtelif özelliklerine göre de tasnif eder. Kısacası fonetik, seslerin değişimini inceler, araştırma alanı seslerdir. (Oğur, 2014: 35)

Seslerin bir araya gelmesiyle kelimeler ortaya çıkmaktadır. Her ses dile anlam katmaktadır ve kelimeler arasındaki farklılığa işaret etmektedir. Ağzımızdan çıkan kelimelerin ön ve arka sesleri bir değildir. Kelimelerin son seslerini değiştirdiğimizde kelimelerin manası kolay kolay değişmemektedir fakat kelimelerin ön seslerini veya ilk seslerini değiştirdiğimizde kelimenin manası tamamen değişmektedir. Örneğin “roj” ve “roz-ruz” kelimelerinde ya da “j” ve “z” sesi ya da “o,û,u” seslerindeki değişim anlamı değiştirmemektedir fakat “pîr, bîr, vîr, tîr, nîr, jîr” ya da “dar, jar, war, mar, har” kelimelerini farklı sesler olarak bilmezsek anlamlarındaki farklılığı ayırt edemeyiz.

20. yüzyılın en önemli dilbilimcilerinden Fe. De Saussure, dili bir sistem olarak kabul eder. Dil sistem olarak kabul edildiği zaman bu sistem içinde farklı unsurlar mevcuttur ve her unsurun görevi farklıdır. Dilin en küçük unsuru da fonem (ses) dir. Dilin içinde her sesin görevi farklıdır. Bütün dillerin içinde farklı sesler mevcuttur fakat bu seslerin hepsi kullanılmamaktadır. “İnsan 200’e yakın sesi telaffuz edebilir ve hissedebilir fakat dili konuşanlar binlerce kelime için sadece 40 sesi kullanmaktadırlar. (Kıran, 1996: 27)

Her kelimenin kendine özgü manası mevcuttur. Kelimelerin dil kurallarına göre bir araya gelmesiyle cümle oluşur. Her cümle de bir mesaj taşır, fakat diller içinde yer alan ses ve kelimeler kesin değildir. Dilin ortaya çıkışından bu yana bütün diller, sesler ve kelimeler açısından değişmektedir. Bu değişiklik neticesinde değişik farklı formlar meydana gelmiştir. Kürtçenin diyalektiğine baktığımız zaman manaları aynı olup da değişik formlarda kullanılan kelimeler mevcuttur. Örneğin koku alma duyumuzla ilgili olan Türkçedeki “burun” kelimesi için Kürtçede “vinî, zincî, pîrnike, pîrnos, poz, vinike, difn, bêvil, kepoz, lut, birnax; “nezle” kelimesi için “zekem, bapêş, persî, şobe, asirm, zikam, peta, miqaw, nezle, baper” ve “kök” kelimesi için “kok, reh, bineke, resen, rêl, rîşe, retewe, binetu, rek, binye, reya, rîçik” (Veroj, Uçaman, 2002: 146) kelimeleri kullanılmaktadır. Bazen de bir kelime için sesler ya tamamen ya da kısmen değişmektedir, bu da Kürtçenin önemli bir özelliğidir. Örneğin “kin/nik, lêt/rêl, befr/berf, pîrasî/parsû” kelimeleri gibi. Örnekler daha da çoğaltılabilir.

Fonolojinin görevi “seslerdeki hangi değişim mananın farklılaşmasına sebep olur, farklılığa sebep olan unsurlar kendi aralarında nasıl hareket eder ve kelime ile cümlenin kurulmasına hangi açıdan seslerin birliktelikleri mümkündür?” sorularına cevap verir. (Rifat, 2000: 44) Bu açıdan gramer çalışmalarında fonetik, bir çalışma alanı olarak karşımıza çıkar.

1. Zazaki ve Kurmanci Alfabesinde Sesler

Hint-Avrupa dillerindeki sesler gırtlaktan çıkmaktadır (Ward, 2006: 249). Hint-Avrupa dil ailesinin bir kolu olarak Kurmanci ve Zazaki de gırtlaktan çıkmaktadır. Gırtlaktan çıkan her bir ses, çıkış ve dile getiriliş şekline göre anlamlı bir ses haline gelir. Alfabelerde bu sesler, bir sembolle gösterilir. Bugün Zazaki ve Kurmancinin yazıldığı Latin alfabesi 31 harften meydana gelmektedir. Celadet Ali Bedirxan'a göre "bu seslerden başka iki yabancı harf daha mevcuttur ki Kürtlerin bir kısmı bunları telafuz etmektedir fakat bu harfler özünde Kürtçe değildirler. Bunlar: h (hhê, hhêl), x/ğ (ğar, ğele). (Bedirxan, 1998: 12)

Bu 31 sestən 8 tanesi sesli, 23 tanesi de sessizdir.

Sesli harfler: a, e, ê, i, î, o, û, u.

Sesli harfler de kendi içinde ikiye ayrılmaktadır: Bunlar;

Uzun sesli harfler: a, ê, î, o, û,

A-a: Diğer dünya dillerinde kullanılan alfabeler gibi Kürtçede de alfabenin ilk harfidir. Hem Zazakide hem de Kurmancide "a" harfi düz, uzun ve geniş bir şekilde okunur. Alfabelerin ilk harfi olan "a" sesi dil, çene, diş ve dudak teması olmadan gırtlak boşluğundan kolay bir şekilde çıkmaktadır. (Uçaman, 2008: 16)

Zazaki	Kurmanci	Türkçe
Aw	av	su
Asmên	asman	gökyüzü
Adir	agir	ateş

Ê-ê: Dilin ön kısmında oluşmakta, uzun ve düz bir şekilde okunmaktadır.

Zazaki	Kurmanci	Türkçe
Êre	êvar	akşam
Êzim	êzing	odun
Mêrdek	mêrik	adam

Î-î: Bu harf dilin ön kısmında oluşmakta, uzun, dar ve düz bir şekilde okunmaktadır.

Zazaki	Kurmanci	Türkçe
Îsot	îsot	isot
Mîr	mîr	bey/emir
Sîr	sîr	sarmısak

O-o: Bu harf gırtlığın arka kısmından çıkmakta, uzun, yuvarlak ve geniş bir şekilde okunmaktadır ayrıca sessiz harften önce de sonra da gelebilir.

Zazaki	Kurmanci	Türkçe
Ox	ox	oh
Oxir	oxir	uğur
Lorik	lorik	lor peyniri

Û-û: Bu harf gırtlığın arka kısmından çıkmakta, yuvarlak, dar ve uzun bir şekilde okunmaktadır.

Zazaki	Kurmanci	Türkçe
Dûr	dûr	uzak
Mû	mû	tüy/kıl
Hûrdî	hûr	ufak

Örnekler daha da arttırılabilir, burada amaç uzun sesli harflerin kullanıldığı birkaç örnek vermektir.

Kısa sesli harfler: e, i, u. Bu harfler Zazaki ve Kurmancide aynı şekilde okunmaktadır.

E-e: Bu harf düz ve kısa bir şekilde okunmaktadır. Sessiz harften önce de sonra da gelebilir.

Zazaki	Kurmanci	Türkçe
Erd	erd	yer/zemin
Fek	dev	ağız
Ser	ser	baş

I-i: Bu harf hem Zazakide hem de Kurmancide aynı şekilde okunmaktadır. Düz, kısa ve dar bir şekilde okunmaktadır.

Zazaki	Kurmanci	Türkçe
Çirê	çima	niye/neden
birik	birek	testere
bize	bizin	keçi

U-u: Bu harf yuvarlak ve dar bir şekilde okunmaktadır. Bu harf ile başlayan kelimeler sayıca azdır.

Zazaki	Kurmanci	Türkçe
Kulav	kulav	keçe/kepenek
kulm	kulm	avuç içi/yumruk

xulam   xulam   kul/köle

Sessiz harfler: b, c, ç, d, f, g, h, j, k, l, m, n, p, q, r, s, ş, t, v, w, x, y, z

Ağızdan çıkış yerlerine göre sessiz harfler kendi içinde dört kısma ayrılabilir.

a) Alt ve üst dudakın birbirine olan teması yada dudak ile dişin temasıyla ortaya çıkan sessiz harfler: b, f, m, p, v, w.

Zazaki	Kurmanci	Türkçe
Berz	bilind	yüksek
Ferd	fer	tek/biricik
Mar	mar	yılan
Pel	pel	yaprak
Veng	vala	boş
Wişk	hişk	sert

b) Dişlerin birbirine olan temasıyla ortaya çıkan sessiz harfler: d, l, n, s, t, z.

Zazaki	Kurmanci	Türkçe
Dar	dar	ağaç
Lehî	laser	sel
Name	nav	isim
Say	sêv	elma
Tarî	tarî	karanlık
Zuwa	zuha	kuru/suyun kuruması

c) Damağın ön kısmı ile dilin temasıyla oluşan sessiz harfler: c, ç, ş, j, y

Zazaki	Kurmanci	Türkçe
Ca	cî	yer
Çem	çem	çay/ırmak
Şew	şev	gece
Jahr	jahr	zehir
Yewndes	yanzdeh	on bir

d) Gırtlaktan çıkan sessiz harfler: h, q, x

Zazaki	Kurmanci	Türkçe
Hak	hêk	yumurta
Qelew	qelew	şişman
Xençer	xençer	hançer

e) Damaktan çıkan sessiz harfler: g, k

Zazaki	Kurmanci	Türkçe
Ga	ga	öküz
Kehan	kevn	eski

“r, rr” sesi aslında kendi özünde hareket bildirmektedir. Hem Zazakide hem de Kurmancide bulunmaktadır. Genel olarak iki sesli harf arasında veya sesli harften sonra kullanıldığı zaman kalın okunmaktadır. Örnekler (Kurdo, 1991:21, Bedirxan&Lescot, 2009: 4) :

Zazaki	Kurmanci	Türkçe
Bar	bar (yumuşak)	yük
Rem	rev (yumuşak)	kaçma/fırar
Rûven	rûn (yumuşak)	yağ
Pirr	pirr (sert)	çok
Virr	virr/derew (sert)	yalan
Birmayîş	Birrîn (sert)	kesmek

2. Zazakîde Yörelere Göre Bazı Seslerin Değişimi

Kurmancinin kendi formunda olduğu gibi Zazakide de “b” ve “v” seslerini alan kelimeler yörelere göre değişiklik göstermektedir. Örnekler (Yılmaz, 2015, Veroj&Uçaman, 2002):

Pîran	Dersim	Çewlig
Hesab	hesav	hesav
Kitab	kitav	kitav
Yewbin	zuvin	yobîn/juvin
Xirabe	xirave	xirawe

Zazaki şiveler arasında “z, j, y” ve “c” sesleri değişmektedir. Celadet Ali Bedirxan’a göre “Zazakide de birkaç bölüm mevcuttur, özünde bunlar iki tanedir. Bu iki bölüm arasında sesler ve kurallar arasındaki fark açıkça görülmektedir. Ses açısından Siverek şivesinde “j” harfi Kurmanci kadar olmasa da bazı kelimelerde görülmektedir fakat Palu şivesinde “j” kullanılmamaktadır, bunun yerine “z” veya “c” kullanılmaktadır (Bedirxan, 1998: 23):

Örnekler:

Mij/miz	Zewac/zewaz
Nêzdî/nijdî	Yewbin/jewbin/zuvin
Mizgîn/mijdane	Yewna/jewna
Roj/roz/ruc	Ziwa/jiwa
Berzîn/berjîn	Jew/yew

k>ç değişimi Zazakide sık görülen bir ses değişimidir. Dersim şivesi ile diğer bölgeler arasında “k” ve “ç” seslerini alan kelimeler değişiklik göstermektedir.

Pîran/Çermug	Dêrsim
Keye	çeye keyna
Çeynakeber/ber	çeber
Kêf	çêf

Zazakinin diğer bölgelerinde kullanılan “ş” sesi Dêrsim şivesinde “s” olarak telaffuz edilmektedir. Dersim Zazakisinde oldukça sık görülen bir ses olayıdır.

Weş/wes	Derguş/dergus	Şeş/ses
Şima/sima	Şew/sew	

Zazakinin diğer şivelerinde “c” ve “g” sesini alan kelimeler değişmektedir.

Gan/can
Geno (girewotiş)/cêno
Bigîr/bicîgêrayene/cêreyane

a>o: Yuvarlaklaşma olarak bilinen düz bir seslinin yuvarlak bir sesliye muhtelif sebeplerle evrilmesiyle oluşan ses olayıdır. Bu Farsça ve Zazakide sık görülen bir ses olayıdır. Örneğin “ekmek” sözcüğü Farsça ve Zazacada “nan” olarak yazılır ve söylenirken günlük konuşma dilinde “non” ve “nun” olarak telaffuz edilebilmektedir. (Oğur, 2014: 51) Bu durumun hem Zazakinin şiveleri arasında hem de Kurmanci ile Zazaki arasında “a, û, o” ve “u” seslerini alan kelimeler açısından da öyledir denilebilir.

Çar/çor	Çend/çond	Manga/monga (moga/munga)
Maker/moker/mûnker	Giran/giron/girûn	Panc/ponc/ponj/pûnc
Varan/varon/varûn		

Zazaki kelimeler çoğunlukla sade bir şekilde değil de erillik ve dişilik belirten eklerle beraber yazılır. Özellikle dişil kelimeler bu şekilde yazılır. Bu şekildeki yazılarla karşılaşıldığında kelimenin sade biçimi ve ekini karıştırmamak gerekir.

Zazaki	Kurmanci	Türkçe
Dar/dare	dar	ağaç
Dew/dewe	gund	köy

Şew/şewe	şev	gece
Biz/bize	bizin	keçi
Her/here (mankere)	ker	eşek
Par/pare	par	geçen yıl

Yukarıda da belirtildiği gibi Kürtçenin diyalektleri arasında “l, r” seslerini alan kelimeler değiştiği gibi Zazakinin şiveleri arasında da “l, r” seslerini alan kelimeler değişmektedir.

Mîrçike/mîlçike	Rojine/lojine	Zerr/dil/dill/zil/şêzil
Velg/berg	Emserr/emal	Perçîn/pelçîn
Qereçî/qeleçî		

3. Zazaki ile Kurmanci Lehçelerinin Fonetik Yönünden Karşılaştırılması

Daha önce ifade edildiği gibi dilin en küçük unsuru fonem(ses)dir. Bazen sadece bir sesle bazen de birden fazla sesin uyumuyla kelimeler meydana gelmektedir. Şive, diyalekt ve bölgelere göre dili konuşanlar sesi kendilerine yakın gelen ve kullanımı kolay olan sesle değiştirmektedirler. Neticede bu durum kelimenin kendi formuna da uygundur, kelime değişir, kullanıma uygun sade ve kolay bir duruma bürünür.

“V” ön sesinin yerini “b” ünsüzü alabilir. İran dilleri için tarihsel bir kaynak olarak Avesta dilinde “vafra” (kar) sözcüğü, Zazakide “vor”, Kurmancide “berf”, Farsçada berf; “vata” (rüzgar) sözcüğü, Zazakide “va”, Kurmancide “ba”, Farsçada “bad”; yine Avestada “vîsat” (yirmi) sözcüğü için Zazakide “vîşt”, Kurmancide “bîst”, Farsçada “bîst” (Oğur, 2014: 51) olarak kullanılır.

Zazaki ve Kurmanci birçok kelime arasında “b, v” ve “m” sesleri değişmektedir. Zazakinin “v” sesi yerine Kurmancide “b” ve bazen de “p” sesi gelir. Buna ilişkin örnekler aşağıdaki gibi verilebilir (Farqini, 1992, <http://ferheng.org/tr/>):

Zazaki	Kurmanci	Türkçe
Vewr	berf	kar
Velg	belg	yaprak/meşe yaprağı
Vîst	bîst	yirmi sayısı
Vîr	bîr	inanç/düşünce/kuyu
Va/yay	ba	hava/rüzgar
Varan	baran	yağmur
Vaz	baz	şahin
Vela	bela	bela
Verapey	berûpaş	çevresinde/önünde ve arkasında
Virso	birûsk	şimşek
Venikyayîş	ponijîn	düşünmek/düşünce

Zimistan	zivistan	kış
Zama	zava	damat
Xam	xav	çiğ/ham

“V” sesi Zazaki ve Kurmancide çokça kullanılmaktadır. Pîran Zazakisinde “v” sesi yerine “w” sesi kullanılmaktadır.

Zazaki	Kurmanci	Türkçe
Aw	av	su
Şew	şev	gece
Awî	avî	sulu
Lew	lêv	dudak
Baw	bav	baba

“M” genizsil ünsüzü “v” sürtümlü yarı ünsüzüne evrilebilir. “Adım” Avestada “gâm”, Zazakide “gam”, Kurmancide “gav”, Farsçada “gâm”; isim-ad Avestada “nâman”, Zazakide “namê”, Farsçada “nam”, Kurmancide “nav” a evrilmiştir. (Oğur, 2014: 52)

Zazaki	Kurmanci	Türkçe
Nîme/nême	nîv	yarım
Zama	zava	damat
Hamnan	havîn	yaz mevsimi
Zimistan	zivistan	kış mevsimi

“x” sesi Kürtçenin bütün diyalektlerinde mevcuttur ve gırtlaktan çıkmaktadır. Kürtçede “x” ve “w” sesi artarda kullanıldığında “xw” şeklinde dile getirilir ki buna diftong denilir. Diftong (xw) ile başlayan kelimeler Zazakide yumuşar ve “w” sesinin önündeki “x” düşer.

Zazaki	Kurmanci	Türkçe
wer	xwar	yedi
werden	xwarin	yemek
weş	xweş	güzel
nêweş	nexweş	güzel olmayan/hasta
wele	xwelî	toprak
waye	xwah	kız kardeş
wendene	xwendin	okumak

Kurmancinin “j” sesini alan kelimeler Zazakide “z” ve “c” seslerini alır. Zazakide kelime bazen “c” bazen de “z” sesini alır. Bu ses, Zazakinin kendi şiveleri arasında da değişmektedir.

Zazaki	Kurmanci	Türkçe
bazar	Bajar	şehir/kent
cêr	Jêr	aşağı
cinî/cenî	Jin	kadın
cena/cenayene	jentin	çaladı/çalmak
vace	bêj	söyle/söylemek
roj-roz/ruz	roj	gün
zî	jî	de/da bağlacı
mezg	mejî	beyin

Kurmancinin “h” sesi ile Zazakinin ise “h” ve “ş” seslerini alan kelimeler değişmektedir. Buna ilişkin örnekler aşağıdaki gibi verilebilir (<http://ferheng.org/tr/>):

Kurmanci	Zazaki	Türkçe
Rohnî	roşna/roşnayî	aydınlık
sihur/sor	sur	kırmızı
reh/rê	rayir	yol
pahtin	pewtene	pişirmek
goh/go	goş	kulak
mih/mî	mêşna	koyun
tihnî	têşanê	susuz/susamış

“H” sesi Kürtçenin eski seslerinden bir tanesidir. Bugünkü Zazaki ve Kurmancide kelimenin başındaki ve ortasındaki “h” sesi düşmektedir ve kelime daha hafif bir hale gelmektedir. Buna ilişkin örnekler aşağıdaki gibi verilebilir (<http://ferheng.org/tr/>, Verroj&Uçaman, 2002):

Kurmanci	Zazaki	Türkçe
Fireh/fire	hambaz/ambaz	geniş
şeh/şe	hestor/estor	tarak
goh/go	havil/avil	kulak
mih/mî	herê/erê	koyun
hêş/êş	herey/erey	acı/sızdı
hêvar/êvar	heynî/eynî	akşam
dergahvan/dergavan	hewnîya/ewnîya	sığırtmaç
mêhman/meyman	mêhvan/mêvan	misafir
mirhov/mirov	rehwan/rewan	insan

Zazaki ve Kurmancinin başka bir özelliği de, ki bu özelliğin Kürtçenin eski bir özelliği olduğunu söyleyebiliriz, ismin sonuna ve fiile gelen “d” sesinin Zazakide varlığını sürdürmesidir fakat bu ses Kurmancide kaybolmuştur (Gündüz, 2013, Ciwan 2014, Taş 2013):

Zazaki	Kurmanci	Türkçe
Kerd	kir	yaptı
Kerdene	kirin	yapmak fiili
Berdene	birin	götürmek fiili
Werdene	xwarin	yemek
Sard	sar	soğuk
Pird	pir	çok

Zazaki ile Kurmanci arasında “d”, “v” ve “g” seslerini alan kelimeler değişmektedir. Michael L. Chyet’e göre Kurmancideki “g” harfi Zazakideki “v” ve Hewramideki “w” harfine karşılık gelmektedir (Chyet, 2005: 109):

Zazaki	Kurmanci	Türkçe
Va/vat	go/got	söyledi
Vatene	gotin	söylemek
Veng	deng	ses
Verg	gurg	kurt
Vil	gul	gül
Veleke	gurçik	böbrek

Michael L. Chyet göre “r” ve “d” sesleri “l” olmuştur, “z” ve “r” sesleri de zaman bildiren kelimeler açısından “l” olmuştur, “r” ve “d” seslerinin “l” ile değişikliği hem Kürtçe için hem de Farsça için geçerlidir. (Chyet, 2005: 110)

Zazaki	Kurmanci	Türkçe
Zerr	dil	gönül/kalp
Çar/çewres	çil/çihel	kırk
Sare/sere	sal	yıl
Serdar	serdar/salar	binbaşı/komutan

Kurmancide şimdiki zaman fiilinin önüne gelen “d” sesi “t” sesi ile değişmektedir:

Derim/terim, dixum/texum, dikim/tekem, dihêm/têm

Kurmanci ve Zazaki diyalektiğinde “y”, “w” ve “h” sesini alan kelimeler değişmektedir. Bu ses kaynaştırma görevini de görmektedir.

Zazaki	Kurmanci	Türkçe
Giya	giha	ot
Siwar	siyar	atlı/binici

Wûrdek	hûrdek	minicik
Hûrdî	hûr	ufak/işkembe
Wirdî/herdi	herdu	her ikisi
Wişk	hişk	sert/katı

Bazı yerlerde de “e” sesi değişerek “y” olur:

Esîr/yesîr, (esir)	Exte/yexte (beygir)
--------------------	---------------------

Taşkınlık ve akıntı gibi eylem bildiren kelimeler “l-, r-“ ve “s-“ sesleriyle tasvir olunmaktadır (Porzîng, 1990: 21). İlgili örnekler aşağıdaki gibi verilebilir (Farqini, 1992, Veroj&Uçaman, 2002):

Zazaki	Kurmanci	Türkçe
Lehî	laser	sel
Pêl	pêl	dalga/elektrik dalgası/frekans
Lêl	şêlo	bulanık
Liv	liv	devinim/hareket
Ling	ling	ayak
Rem	rev	kaçmak/firar
Herik	herik	akmak
Ray	rê	yol
Rayan	rêwî	yolcu
Rişna	rijand	döktü
Neseb	neseb	neseb
Ro	robar	akarsu
Pilor	pilor	bulamaç/paluze

S > ş Dersim Zazakisinde oldukça sık görülen bir ses olayı olduğu daha önce ifade edilmişti. “Ötümlü sürtümlü dişsel “s” sesinden sonra bir “î” sesi gelirse “s” sesi “ş” ye evrilir. Wes>weşî, kes >keşî, hes>heşî.” (Oğur, 2014: 51)

Yine hem Zazaki ile Kurmanci arasında hem de Zazakinin kendi şiveleri arasında “ş, s” ve “j” seslerini alan kelimeler değişmektedir (<http://www.hakkarim.net/cgi-bin/yenisozluk.cgi/goste#üst>):

Zazaki	Kurmanci	Türkçe
Raşt	rast	doğru
Rişte	riste	beyit/dizge
Rişt	rist	düzen/kural/nizam
Rişten	ristin	dokumak
Rişna	rijand	döktü

SONUÇ

Kürtçe, diğer dünya dilleri gibi diyalekt yönünden birbirinden ayrılmaktadır. Farklı diyalektlerin varlığı bütün diller için tarihi bir gerçekliktir. Bu gerçeklik olumsuz olarak değil de dillerin zenginliği olarak görülmelidir. Kurmanci ile Zazakinin birbirlerine olan yakınlığı veya uzaklığı diğer lehçelerin birbirlerine olan yakınlığı veya uzaklığı nispetindedir.

Fonetik açıdan bakıldığında bu lehçelerin birbirlerine olan yakınlık veya uzaklığına karar verilebilir. Nitekim Zazakiyle Kurmanci arasındaki benzerlik, iki dil arasındaki benzerlikten öte ancak iki lehçe arasındaki benzerlikle oluşabilecek kadar diyalektik yakınlık vardır. Şüphesiz Kürtçenin lehçelerinin diyalekt açıdan birbirlerine olan benzerliği aralarındaki farklılıklardan daha fazladır.

Hem kültürel hem de tarihsel açıdan bu dili konuşanlar ile kelimelerin kökeni, sesleri ve diyalektiği aynı sonuca çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

- Bedirxan, Celadet Ali, (1998) Elfabêya Kurdi, Bingeên Gramera Kurmanci. İstanbul. Doz Yayıncılık
- Bedirxan, Celadet Ali&Lescot Roger, (2009) Gramera Kurdî. İstanbul. Avesta Yayıncılık.
- Bedirxan, Celadet Ali, (1998) Hawar, h. 23, Çapkerdişê Weşanê Nûdem, Stocholm
- Chyet, Michael L. (2005) Rûpelek ji Dengsazîya Dîrokî ya Zimanê Kurdî, Kovara Bîr, hej. 3
- Ciwan, Murad, (2014) Türkçe Açıklamalı Kürtçe Dilbilgisi, Diyarbakır
- Farqini, Zana, (1992) Ferhenga Kurdi-Tirkî. İstanbul Kürt Enstitüsü Yayınları.
- Gündüz, Deniz, (2013) Kırmanca/Zazaca Dil Dersleri, İstanbul. Vate Yayınları.
- Kurdo, Qanatê, (1991) Gramera Zimanê Kurdî: Kurmancî-Soranî. İstanbul. Koral Yayınları.
- Kıran, Zeynel, (1996) Dilbilim Akımları. Onur Yayınları.
- Oğur, Serkan, (2014) Farsça, Zazaca, Kurmanca Mukayeseli Gramer Ve Temel Sözlük, İstanbul. Yazılama Yayınları.
- Öktem, Filiz, (2015) Uygulamalı Latin Dili, İstanbul. Kabalcı Yayınları.
- Özel, Çeto, (2012) Kürtçe Dil ve Eğitim Hakları, İstanbul. Kurdistan Yayınları
- Porzîng, Walter, (1990) Dil Denen Mucize, cild:1 Ankara. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Rıfat, Mehmet, (2000) XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergibilim Kuramları, İstanbul. Kuram Yayınları
- Taş, Çetin, (2013) Waneyên Rêziman û Rastnivîsa Kurmancî, İstanbul. Diwan Yayınları
- Uçaman, Abdurrahman. Ferhenga Etimolojiya Zimanê Kurdi, Weşanên Bîr, Diyarbakır,
- Veroj, Seid, (2008) Veracêkerdena Gramerê Zazakî û Kurmancî: Dîyalekt, Alfabe û Fonetîk, Morfolojî
- Veroj, Seid-Uçaman, Abdurrahman, (2002) Ferheng-Vajname: Kurmanci-Hewramani-Dımılı-Senendaji, İstanbul. Weşanên War,
- Ward, Paul Von, (2006) Tanrılar, Genler ve Bilinç, İstanbul. Kozmik Yayınları.

Yılmaz, Abdurrahman, (2015) Zazaca-Türkçe Sözlük (Bingöl-Genç Yöresi), Yüksek Lisans Tezi.

<http://ferheng.org/tr/>, Erişim tarihi: 11.08.2015

<http://www.hakkarim.net/cgi-bin/yenisozluk.cgi/goste#üst>, Erişim tarihi: 16.08.2015